

עמק עכור*

עיון במאמרו של הרב איתם הנקין אינו מספק סיבה מניחה את הדעת לשם מה נחוץ היה לאחזר את פרשת רי"מ פינס. לא מצאתי בו מסמך אחד שטרם פורסם, כזה השופך אור חדש על רי"מ פינס האיש או על מתנגדיו¹. ואילו קונטרס 'לוחות העדות' המוצג במאמר כמסמך כמעט בלתי ידוע, מתואר בהרחבה, בפירוט רב וחרגי, בספרה הידוע של שושנה הלוי 'ספרי ירושלים הראשונים'², ותמהני על הכותב שלא הבחין בכך.

בראשית הדברים לא אתאפק מלהעיר, כי לענ"ד עיון פלילי הוא העתקת דברים אשר נכתבו שלא בכבוד הראוי על הגאון הקדוש, אשר משאתו יגורו אלים, ה"ה מהרי"ל דיסקין זלה"ה³; ואם גבה טורא בינייהו דרבנן - מה לזבוב קצוץ כנפיים אצל הנשר בשמים? האם הערות סתמיות מן הסוג 'הדברים זוקקים עיון' מתירות את הרצועה? אתמהה.

ועוד, הנקין אינו מסתפק בתיאור העובדות הידועות לכשעצמן, אלא מוליך את הקורא לנקיטת עמדה מיהו ישר דרך ומיהו מעוות מסילה, מיהו רודף ומיהו נרדף. הנסיון לשפוט ממרחק של זמן ומקום, תוך כדי התעלמות מהווי החיים הייחודי של בני הישוב הישן והסכנות והאיומים אשר ארבו לפתחם, אינו רציני, והוא אף חסר סיכוי. עוד בזמן המחלוקת כתב הגאון הנצי"ב, במכתבו הידוע בו הטיל את האשמה כולה על ראשו של פינס: 'הלא העומד מרחוק לבת אש המחלוקת אינו אלא כרואה עשן אשר סביב אש מתלקחת ר"ל, אשר לבד שאינו רואה יפה, עוד הוא עלול לכלות עיניו בעשן'. ואם היו הדברים יפים בשעתם, ואצל גדול כהנצי"ב, מה נענה למול מי ששואב את ידיעותיו מודקדקי לשונות תארים בכתבי פלסתר ובאיגרות שלומים?

★ ★ ★

* תגובה למאמרו של איתם הנקין 'החרם על רי"מ פינס בירושלים וקשריו עם גיסו רבי דוד פרידמן', בגל' הקודם של 'המעין' (טבת תשס"ט [מט, ב] עמ' 19 ואילך).

1 אם נועד המאמר לבחון את כתיבותיו של מחבר 'מרא דארעא דישראל' באמות מידה היסטוריות - מלאכה של בטלה היא, והרי זה כדברי רבינו נסים בוידויו 'כקש לפני אש. וכעצים יבשים לפני האור. כסף סיגים מצופה על חרש'. כמוהו כנסיון לצרוף בכור המבחן את ספרי 'שרי המאה' של רי"ל פישמן מימון.

2 ספרי ירושלים הראשונים, מכון בן צבי, ירושלים תשל"ו עמודים 154-156.

3 בה בשעה שתומתו וצדקותו של מהריל"ד היא דבר שאין עליו עוררין, כך שגם מנקודת מבט היסטורית טהורה אין ערך לעמדה הקושרת את סיבת המחלוקת ע"י הטלת דופי ח"ו ביושרו של מהריל"ד.

חלק ניכר מן המאמר נועד להשיג על מה שכתבתי בכתב העת 'בית אהרן וישראל', אחזור משום כך על דברי בקיצור: כתבתי כי יחסו של הגאון רבי דוד פרידמן לגיסו רימ"פ אינו נהיר כלל, מחד עינינו הרואות כי יצא לישע גיסו בפרסום קונטרס 'עמק ברכה' בו האריך כי אין תוקף לחרם אשר הוטל עליו, ומאידך גיסא ראינו כי הכיר בטיבו של גיסו כאשר כתב לו במקום אחר: 'וצר לי מאד לראות איך מים הרעים ששתיית בימי נעורך בספרי החיצונים הרבים אשר קראת, באו בקרבך למרורות פתנים'. התבטאות חריפה זו של הגאון רבי דוד פרידמן על גיסו רימ"פ פיסס באה בשל דעות זרות ונפסדות שמצא אצלו, וכמו שכתב במכתבו שם⁴. ובכן חידה היא, ותהי לחידה, אם זו היתה דעתו של הגרד"פ על פינס, ואם עמד על דעותיו החריות של גיסו - שלא נמצא דוגמא להם אצל שלומי אמוני ישראל - מפני מה ראה לנכון לעמוד לימינו כאשר הוחרם ע"י מהריל"ד?

עוד הוספתי שם שאין לפתור שניות זו בחילוק הזמנים, וזאת משום שעל מבואו של פינס הנספח לקונטרס עמק ברכה כתב הגרד"פ בכת"י השגות חריפות ביותר, בלשון בלתי מצויה, כשהבולטת ביניהם היא: 'והכותב ברוב דברים לא חדל מפשע', מלבד השגות רבות רצופות וחריפות, אשר נכתבו על מבואו - הלא ארוך יחסית - של פינס, וכבוד לא נמצא בהם⁵.

בשעת פרסום הדברים בקובץ בית אהרן וישראל לא היה לפני אלא תצלום עותק אחד של 'עמק ברכה'⁶, כשעל גיליונותיו היו ההערות כתובות בכתב יד סופר (וקרוב לוודאי שהוא כת"י רש"נ גוטליב, מזכירו הנאמן של הגרד"פ); אך בעקבות פרסום הדברים הובא לידיעתי עובדת קיומם של עותקים רבים כשבגליונותיהם נרשמו ההגהות אלו⁷, ואחדים מהם הגיעו לידי: בעותק אחד⁸ ראיתי כי מצויים בו רוב ההגהות שהיו בטופס שהיה לפני⁹, וגם המה באותו כתב סופר, אבל נוספו בו ארבע

4 עמ' 23 במאמרו של הנקין והע' 12. את דעתו החריפה על מגמת ההשכלה והחורבן שנשאה עמה, פרסם הגרד"פ בכרוז מיוחד שנדפס ב'המודיע' (פולטובה תרע"ג, גליון 22): 'אחים שמעו נא לעצת זקן ושבע ימים שראה בעיניו את כל תקופת ההשכלה מראשית צמיחתה וכל הרעה הנוראה שהביאה על בית ישראל, המעט מכם כל השגות והזדונות שעשתה אגודתכם במשך שנות קיומה, המעט מכם אחי הנסיון המר מפרי תבואת ההשכלה המזויפה. את אשר לא עלתה בידי החיה הטורפת האינוקויזיציה הארורה וכל משלחת מלאכיה הרעים, עלתה לשברת לבבנו ביד ההשכלה רבת הכשפים הזאת'.

5 'בחינם הרבה הכותב דברים מהופכים'; 'והכותב כתב בלא עיון בש"ס ופוסקים'; 'גם בזה טעה הכותב' וכיו"ב. וע"ע במאמרו של הנקין הע' 11.

6 תצלום ממנו נמצא גם באתר www.hebrewbooks.org, וכנראה מקור אחד להם.

7 מפי הרה"ג רבי יצחק ישעיה וויס שליט"א שמעתי על שני עותקים 'מוגהים' שהיו לפניו (מלבד העותקים הנזכרים לקמן).

8 מצוי ברשותו של ר' חיים סטנפנסקי, ואני מודה על הרשות לעיין בו ולתארו.

9 למעט שלוש ההגהות הראשונות במאמרי שאינם מצויים בעותק זה. השוויתי את נוסח ההגהות שבעותק זה לנוסח שעמד לנגדי, וראיתי שכמה מהתיקונים שתיקנתי מסברא שם מתאשרים בכת"י זה, גם שורה אחת שנשמטה אצלי משום חסרון בצילום ניתנת להשלמה לפי עותק זה. ועוד חזון למועד לפרסם ההגהות בשלימותן.

הגהות חדשות בעצם כתב יד הגרד"פ¹⁰. עותק נוסף, ממנו ראיתי תצלום עמוד השער ודף אחד מוגה¹¹, חשיבותו בכך שעל שער נרשמה הקדשה בכת"י הגרד"פ¹². מכל זה למדנו כי הגרד"פ לא הסתפק ברישום השגות חריפות אלו על העותק שברשותו, אלא אף שיגר לידידיו את קונטרס 'עמק ברכה' כשהוא מעוטר בהגהות אלו. נראה איפוא שהקפיד הגרד"פ שלא תצא עוולה מתחת ידו – דבריו של פינס שנוספו לקונטרסו ללא תיקוניו.

חידה זו על האמביוולנטיות ביחסו של הגרד"פ לגיסו, יתכן שיש לפותרה, כי על אף כל מה שידע הגרד"פ על גיסו, דעתו היתה כי לא היתה הצדקה לצעד חריף כחרם. יתכנו סיבות נוספות, ואני לא באתי בסוד קדושים. אכן, ברור כי ליקוט לשונות נוספים המלמדים על מידת ההערכה של הגרד"פ לגיסו לא יפצו אור על התעלומה, ואילו הפתרון אשר מציע הנקין, ועיקרו: כי כל הלשונות החריפים הנזכרים אינם אלא 'לישנא שגרתית דרבנן', אינו מתקבל לענ"ד, והמעייין יבחר. מה עוד, שהוא אינו פותר את עיקר התמיהה, מפני מה היה ראוי אדם המחזיק בדעות נפסדות שכאלו להגנה כה תקיפה.

לא הייתי משים עצמי כקטיגור לפינס, לולי שהכותב בא לשבח, ומתוך כך לגנותם של מרחיקי ומנדיו, וכיון שכך אטול רשות להוסיף דבר מה. לענ"ד חובה עלינו להעריך את דמותו של פינס בראש ובראשונה מתוך הידיעות המבוררות שיש לנו אודותיו, וזאת טרם שאנו מעמידים את דעות החכמים למנין. כשם שלא נסיק בשבח בתי הספר של 'אליאנס' (חברת 'כל ישראל חברים') מתוך המלצות רבנים שניתנו להם בשפע בתום ובתמימות אלא ע"פ מעשיהם ומגמתם, כך הוא בכל מקום בו זכינו לידיעות מוצקות המלמדות על מהות בעל הענין, שחובה עלינו לפשפש בהם אם באנו לחרוץ משפט.

אם נבור בידיעות שיש בידינו על רי"מ פינס עצמו, נבוא למסקנה כי המחלוקת שהתעוררה סביבו מצד הגה"ק מהריל"ד וסיעתו היתה קרוב לוודאי בלתי נמנעת. רי"מ פינס, אפילו אם מינות לא נזרקה בו כדברי מתנגדיו, חריג ומנוכר לחלוטין לנופה של ירושלים היה, הוא וביתו¹³. חומר עשיר על אורחות ביתו של רי"מ פינס

- 10 והגהה אחת מהם (דף ח ע"ב) אף חתומה על ידו.
- 11 מצוי בידי הרב אברהם קרישבסקי מירושלים, תשו"ח לו על המצאת הדברים לידי. ההגהה כתובה בכ"י סופר אחר, והיא מופיעה ללא שינוי גם בעותק שעמד לנגדי.
- 12 'מנחה שלוחה מהמחבר לידידי המופלג ויא"מ [=יורא אלקים מרבים] איש אמונים מנחה מזכרת אהבה וזיכרון מאת ידידו מוקירו כערכו. באתי עה"ח יום ב' עשרים ושנים בחודש השמיני התרנ"ד קארלין-פינסק, וחתימתו. שם הנמען לא פורש. על השער מופיע חותמת הרב אברהם ליב שור, רב בשיקאגא ומלפנים בכמה עיירות בליטא. אלא שרב זה היה בתרנ"ד בן שנה (ראה תולדות אנשי שם, נ"י תש"י עמ' סח, בערכו). בראש השער מופיעה חותמת שאני מצליח לקרוא רק את חלקה: משה ? מקרעמנטשוג.
- 13 הדברים הבאים לקמן אינם אלא דוגמא, חלקם התרחשו בשנים מאוחרות יותר מתקופת החרמות.

בגולה ובעיקר בירושלים מצוי בספר זיכרונותיה של בתו ואיטה ילין, 'לצאצאי', ירושלים תרצ"ח, והנה מעט מאשר כותלי ביתו מעידים עליו: 'בלילות הארוכים של החורף היינו משחקות בקלפים בחברת צעיר אחד שבא מווילנא והיה יוצא ונכנס בביתנו, לפעמים גם אבא היה משתתף במשחקינו, אך גם הדבר הזה היה אסור בעיני הירושלמים שהיו באים לביתנו¹⁴; 'תלבושת משפחתנו היתה שונה לגמרי מהתלבושות הירושלמיות וכו', משפחתנו היתה היחידה שלא שינתה את תלבושתה האירופית¹⁵; גם האומנת אשר נשכרה לגדל את בנות המשפחה היתה רחוקה מלהיות יהודיה ירושלמית מהישוב הישן: 'היתה לנו אומנת רוסייה... והיתה לוקחת אותנו אל תוך העיר ואל המנזר הרוסי כדי להראותנו את יופי¹⁶.

לבנותיו לקח פינס אנשים אשר מידת דתיותם ושלימות אמונתם ידועה למדי, ביניהם: דוד ילין ויוסף מיוחס¹⁷; פינס נמנה על אגודות שבני ירושלים שמו להם פדות ביניהם: לשכת בני ברית¹⁸ ואגודת בני משה¹⁹; בין ידידיו נמנו אנשים אשר חרדי ירושלים לא עמדו בד' אמותיהם: אליעזר בן יהודה למשל היה מידידיו היותר קרובים של פינס. בבואו לירושלים עם רעייתו בשנת תרמ"ב נתאכסן בביתו כחודש ימים, 'כי כולנו אהבנו את הזוג הזה, אבי מצד השכלתו של בן יהודה' וכו'²⁰. ויש בידנו גם תיאור דרמטי על הברית אשר כרת פינס עם אליעזר בן יהודה, בליל הושענא רבא, אודות השימוש בשפה העברית²¹. וראה גם מ"ש הבילוי"י מנשה מאירוביץ²²: 'דוקא האיש הדתי האדוק וכו' הוא שהתקרב אל הבילויים החופשיים וכו', ביתו היה פתוח לרווחה לפני החלוצים הבילויים מדי עלותם ירושלימה וזרועותיו פשוטות לקבלם באהבה ובחיבה'.

ספרות החולין בה מצוי היה פינס גם היא לא היתה מורגלת בין אנשי ירושלים²³. וכבר למדנו לעיל פרק בהלכות דעותיו של פינס ביחסו לחז"ל אשר כדוגמתו לא

- 14 שם עמ' 45.
- 15 עמ' 52.
- 16 שם עמ' 45. העסקתה של האומנת הסתיימה רק כאשר באחד מן הסיורים התיז גלח אחד מים טמאים על ראש הילדה.
- 17 וכן יצחק כלב ונח קרלינסקי. ראה שם לצאצאי עמ' 57, 60, 98 ומשם נשכיל מה היו התכונות והמעלות אותם חיפש פינס כראויים לבנותיו.
- 18 ראה אנצ' לחלוצי הישוב של תדהר כרך ב' עמ' 564.
- 19 אף שבקונטרסיו 'אמת מארץ' שהוציא בין השנים תרנ"ד-תרנ"ו ביקר בחריפות את הלאומיות החילונית של אחד העם. ראה קרסל שם עמ' 29.
- 20 לצאצאי עמ' 46 וראה שם עמ' 97 כי אב"י ורעייתו עסקו בשידוך של בתם.
- 21 החלום ושברו עמ' מ, מובא אצל ג' קרסל שם.
- 22 מנחת ערב, ראשון לציון תש"א, עמ' 97. נזכר שם.
- 23 מעט מפועלו הספרותי של פינס: 'המוכח מוקיפלד', מאת א' גולדסמיט, תרגום דוד יעלין ווארשא תרנ"ד. דוד ילין עצמו מודיע ('לסגנון', הצופה התל-אביבי גליון 73 מיום ח' לאדר ב' תרצ"ח) כי פינס הוא המתרגם, וילין קרא שמו עליו משום התיקונים שתיקן; 'ברקאי', שירי נפתלי הערץ אימבער, ירושלים תרמ"ו, ובראשה: 'ביקורת מהחכם המחבר ילדי רוח'.

נמצאו אצל שלומי אמוני ישראל, ואצ"ל שהשקפותיו על בעלי אסכולת 'חדש אסור מן התורה' היתה שלילית ועוינת²⁴.

פינס ידוע גם בלשונו הנאה והעשירה, ואכן אף מחידושיו הלשוניים ניתן לעמוד על טיבו: הגרש"ד מונק ז"ל²⁵ בבואו למנות את הקלקולים והעיוותים שנתהו בלשוה"ק 'בעטיו של נחש המחלל קדושת לשוה"ק' כותב: 'וכן פרי האדמה שקורין לו טומאט"א בלשון אשכנז, נבלו את פיהם לכנותו עגבניה'. אכן, חידוש זה אינו שייך לאותו 'נחש' הנזכר בדברי הגרש"ד, ה"ה אב"י, שבביתו אף החרימו כינוי בזוי זה; ממצאיו היה לא אחר מאשר רי"מ פינס מיודענו²⁶.

אמת, כל הדברים המנויים מעלה עדיין אין בהם בכדי להוציא את רי"מ פינס מכלל ישראל או להתיר את דמו, כמובן; אלא שזאת יש לזכור, רי"מ פינס לא הופיע בשערי ירושלים כאיש פרטי - אלא כאיש ועד 'מזכרת משה', ותיקונים וסדרים חדשים היו באמתחתו. הכל יודעים כי בפועל הגה"ק מהרי"ל דיסקין נהג בירושלים ברבנות²⁷, עינו הטהורה היתה פקוחה ולבו הגדול היה ער על הנעשה בפלטרין של מלך. מכיון שכך, הפרש זה שנפל בין פינס לבין מהרי"ל וסייעתו היה מוכרח המציאות, ולא ניתן לתלותו רק באוכלי קורצא ובעלי מדון.

חשוב גם לשלול כאן טעות נפוצה אשר תולים בשוללי החרם והגרש"ס בראשם, כמי שהסכימה דעתם לתוכניותיו של פינס. המצוי בתולדות מהרש"ס, ובהנהגתו המזהירה והמחוכמת את עדת ירושלים, יודע גודל החרדה אשר חרד מתקנות וסדרים חדשים, ואפילו יהיו המה מועילים וישרים²⁸, מה גם שיודעים אנו דעתו של הגרש"ס אודות בתי הספר מן הסוג שפינס רצה להקים, כאשר ראינו את חתימת יד קודשו יחד עם המהרי"ל בגזירת בתי הספר, אף שכנודע יחסו לרי"מ פינס היה חיובי בהחלט.

24 ראה 'מכתבי בקורת' (הכרמל השבועי שנה ז' גליון 15, והם ראשית תגובתו הספרותית של פינס), לצד ביקורת על מתקני הדת מגנה פינס את 'המחזיקים בנושנות שכל מעשיהם המעציבים המה תוצאות יסוד שוא, כמו החדש אסור מן התורה בכל מקום, ובנין הנערים הוא סתירה, וכדומה'.

25 שו"ת פאת שדך סי' נ.

26 ראה על כך בהרחבה בחוברת 'לשונונו לעם' כרך כב עמ' 73-104, ומאמרו של ראובן סיון 'מלים ראשונות', 'עתמול', נובמבר 1977.

27 ואין ענייננו עתה אם הדבר היה לשביעות רצונם של שאר חכמי העיר, או מה היה שיעורה של סיעת מהרי"ל.

28 ראה גם במאמרו של ר' נחמן גדליהו ברודר, 'לקורות הרבנות הירושלמית האשכנזית' (בתוך איש ירושלים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 53) המתאר את ראשית רבנותו של הגאון אדר"ת, איך בתום לבבו וביושר דרכו נתפתה האדר"ת לעשות כמה תיקונים נכונים וישרים בהנהגת ופקידות בבית החולים ביקור חולים, למורת רוחו של הגרש"ס, עד שעמד על טעותו עיי"ש. וראה שם שיחה נאה של רנ"ג: פעם אחת אמרתי להרב [האדר"ת] שאם ירצה להלביש את ירושלים העתיקה בעור חדש אזי סכנה שלא יתפורר כל הגוף, כי ירושלים היא עיר מסוכנת שאסור להזיז בה אבר'.

אולי לא למותר לציין בקצרה, כי בשנים שלאחר מכן זנח רי"מ פינס את רוב תוכניותיו, והיה מן האנשים היותר בולטים בחוגי הישוב הישן ובהנהלת מוסדותיו (בית החולים 'ביקור חולים', מושב זקנים המאוחד ועוד), רימ"פ הגן בעוז בכשרונו הרב על עמדותיו של הישוב הישן מפני הזוממים לבולעו, ונידון משום כך לביקורת חריפה מאת משכילי ירושלים; כל אלה עומדים בוודאי לזכותו, וראוי להרחיב על כך במיוחד.

כך או כך, עד כמה שידועותי מגיעות אין בנמצא 'מורשת פינס' אשר למענה יש להתאמץ ולהצדיק את פועלו ואישיותו. מסופקני אם רי"מ פינס עצמו, מנוחתו עדן, ממתין לאיזכור שמו שוב בנסיבות אלו, ואילו לגבי צאצאיו גלוי הראש, בטוחני כי אינם נצרכים לאפולוגטיקה מן הסוג הזה.

בצלאל דבליצקי

'פתח תקוה'...

אשתדל להשיב על עיקרי טענותיו של הרב בצלאל דבליצקי שליט"א בקיצור¹:
א. לגבי מידת החידוש שבמאמר - זאת ישפוט רובו הגדול של הציבור שידועותי ההיסטוריות נשענות בעיקר על מקורות נפוצים; מקור כזה הוא הספר 'מרא דארעא ישראל', שהוא ודומיו הם הבסיס לידיעותיהם של אנשים רבים אודות תולדות היישוב הישן. בניגוד ל'שרי המאה', המפורסם כמספר מעשיות יפות בעלמא (בלשון 'מספרים ש'...) מבלי לערוב בדרך כלל לנכונותן ההיסטורית, 'מרא דארעא ישראל' ודומיו מתיימרים לתאר מציאות עובדתית, מגובה במסמכים נדירים, ולכן הם ראויים לטיפול נקודתי ולחשיפת הפגמים הרווחים בהם.

ב. ענין מאמרי אינו רי"מ פינס האדם, ולא להילחם על כבודו הרמוס באתי. מוקד עיסוקי, כפי שהוצהר בפתח המאמר, הוא דרכי ההנהגה השונות שנהגו בהן גדולי אותו דור בכלל וגדולי ירושלים בפרט, דרכים שחלקן נמחקו והועלמו מן ההיסטוריוגרפיה החרדית - כמומחש היטב בפרשת החרם. אך היות שדברי רב"ד הוקדשו ברובם לעיסוק ברימ"פ עצמו במטרה להציגו באור שלילי, אני נאלץ שלא ברצוני לעסוק מעט בסנגוריה.

1 רבות מהן נענות מאליהן במאמר נוסף אודות הפרשה אשר אי"ה יופיע בקרוב, בו ימצא הרב"ד בין השאר, כמבוקשו, עובדות ומסמכים רבים שטרם פורסמו, השופכים אור נוסף על פרשת החרם ובעיקר על מידת מעורבותו של הרב מרדכי גימפל יפה בהגנה על רימ"פ. כאן עלי להודות, שלא הכרתי את ההתייחסות ל'לוחות העדות' ב'ספרי ירושלים הראשונים' של שושנה הלוי; אילו ידעתי על כך, מובן שהייתי יכול לוותר על התיאור המפורט של תכולת הקונטרס (בעמ' 26-27 של מאמרי).

ג. לדעתי נכשל רב"ד בהסתמכות מופרזת על זכרונותיה של איטה ילין, אותם הוא מקבל כעדות אותנטית. הספר 'לצאצאי' נכתב בתרצ"ה-תרצ"ו, יותר מחמישים שנה לאחר רוב האירועים הנזכרים בו (בענייננו), וכדרכם של ספרים מסוג זה אי אפשר לו להימלט מ"שיפוץ" הזכרונות והטייתם הסובייקטיבית ל"מיקומו" הנוכחי של הכותב. אולם אחר שעשה רב"ד שימוש בספר, היה עליו לציין מתוכו גם עובדות שאינן הולמות את מגמתו להטיל על רימ"פ את האחריות לאופיה ואורחותיה של בתו; לפי דבריה שלה היא גדלה בילדותה במוהילוב אצל סבתה חנה אלמנת הר"ש לוריא, ושם השפיעה עליה דודתה "שתפסה את מקום אמי בחינוכי", ושלחה אותה ללמוד בבית ספר נוכרי, כאשר הוריה מצידם "היו בטוחים שמסרו אותי לידיים נאמנות"²...

ד. רב"ד גם נכשל בשימוש בחצאי עובדות. כך הוא מספר למשל על ידידות רימ"פ עם אליעזר בן יהודה, אולם הוא אינו מספר שבן יהודה "התנהג בשנים הראשונות לביאתו לירושלים כיהודי אדוק": גידל זקן, לבש בגדים ארוכים וכובע מקומי, והתעטף "בטלית מצויצת כהלכה"! לימים הודה שהיתה זו תחפושת שנועדה לקרב את הירושלמים למטרותיו, ולפיכך כשראה שאינה מועילה חזר להופעתו המקורית³. מהי איפוא התלונה על רימ"פ? הרי אפילו קנאי ירושלים בעלי העיניים הצופיות למרחוק לא חזו באותו זמן את הסכנה הטמונה באב"י, ורק בסביבות תרנ"ד הוכר טיבו⁴. אגב, בין היוצאים נגדו באותה תקופה היה גם רימ"פ עצמו, שמאז היפנה לו עורף ונעשה לאויבו החרף⁵ – גם על כך איננו שומעים מהרב"ד.

ה. רב"ד מספר על חברותו של רימ"פ באגודת 'בני משה', ומואיל לציין שבהמשך יצא רימ"פ במלחמה פובליציסטית כנגד 'אחד העם' והלאומיות החילונית שלו. אולם הוא אינו מציין שרימ"פ, לצד שומרי מצוות נוספים שהיו חברים באגודה זו, פרשו ממנה עוד בתרנ"ב, בין השאר לאחר שנתגלעו חילוקי דעות חריפים בינם לבין ראשי האגודה בשאלת הגדרת שמירת המצוות בתקנון האגודה⁶.

ו. באופן דומה, רב"ד רואה פגם בכך שרימ"פ קירב את אנשי ביל"ו. תמוה שהוא אינו מעריך את העובדה שרימ"פ קירב אותם, עד שהודות לקירוב זה נמנעו הללו

2 'לצאצאי' ח"א עמ' 11-12.

3 ראה: יוסף קלויזנר, 'ההיסטוריה של הספרות העברית החדשה' כרך ו (ירושלים תשי"ט) עמ' 85-88.

4 לאחר שפרסם את המאמר הידוע שנתפרש כרומז למרידה במלכות. ראה מכתב רבני ירושלים לראי"ה קוק ב'חבצלת' י"ג ניסן תרס"ה עמ' קמ-קמא, המזכירים שהם עמדו על טיבו של אב"י בערך עשור [בלבד:] לפני כן, בהקשר לאירוע הנזכר.

5 ראה למשל מאמרו ב'חבצלת' כ"ט אלול תרס"ח [שנה 38 גליון 94].

6 ראה במאמרה של גאולה בת יהודה, בתוך 'נוטרי מורשת', ירושלים תשכ"ח, עמ' רלה-רלו (ושם גם גירסה אחרת לפרשה, לפיה הוצאו רימ"פ וחבריו מהאגודה; אך מכל מקום ברור שהיו חילוקי דעות בינם לבין חברים אחרים באגודה סביב הגדרתה הדתית).

כמעט לחלוטין מחילול שבת, ואף החליטו (יושבי גדרה) לשבות כהלכה בשמיטת תרמ"ט, מבלי להזדקק להיתר המכירה!⁷

ז. רב"ד מזכיר את חתניו של רימ"פ, ובראשם דוד ילין, "אשר מידת דתיותם ושלימות אמונתם ידועה למדי"; אולי אין הוא יודע, שכשחבר רימ"פ בדוד ילין לחתנו עדיין היה הלה שומר מצוות לכל דבר.⁸ בנוסף, כפי הידוע ביקש רימ"פ תחילה להשיא את בתו איטה לא דוד ילין אלא לחיים מיכל מייכלין, מי שהיה אח"כ מזכירו של הרש"ס ודמות ידועה ביישוב הישן.⁹ לא למותר לציין גם את דברי איטה ילין בזכרונותיה (ח"א עמ' 62), שאביה הצטער כל חייו על שהסכים לנישואי בתו הבכורה ליצחק כלב; אם לימים לבו נקפו גם על בחירתו בדוד ילין, זאת איננו יודעים – איטה אשתו בוודאי לא היתה מספרת לנו על כך.

ח. רב"ד מזכיר לגנאי את דברי איטה ילין על כך ש"תלבושת משפחתנו היתה שונה לגמרי מהתלבושות הירושלמיות... משפחתנו היתה היחידה שלא שינתה את תלבושתה האירופית". גם אם נקבל עובדה זו כנכונה קשה לראות בכך עוון. כך למשל עשרים וחמש שנים לאחר פרשת החרם עלה לירושלים אדם אחר שלא החליף את הופעתו לזו המקובלת במקום, ובעקבות כך "הסתייגו ממנו הת"ח והלומדים מפני צורתו החיצונית ותלבושתו המודרנית". גם לאדם זה היה רקע שהחשיד אותו בנטיה להשכלה: "אף שמעו עליו שידע שפות זרות, רוסית וצרפתית, גם יש לו ידיעה במדעים חיצוניים ויודע פרק בחוקי משפט של נכרים כמו עורך דין". וכאילו לא די בכך, אף אשתו לא נראתה כאחת מנשות היראים: "ביחוד נרתעו בני ירושלים כששמעו שאשתו לובשת פאה נכרית עם כובע אירופית". אדם זה היה הרב יצחק ירוחם בן המהרי"ל דיסקין!¹⁰

ט. אכן, יש להודות שהביקורת על השם 'עגבניה' שבחר רימ"פ לירק הנקרא באנגלית Tomato, מוצדקת היא; אף ידידיו לא ידעו להשיב מה ראה לבחור לירק זה דווקא באותו שם זר ומוזר, המבוסס על כינויו של הירק בשפה הגרמנית העממית

7 הנהגה דומה אנו מוצאים במסע הרבנים המפורסם בתרע"ד, בו נענה רבי יוסף חיים זוננפלד לראי"ה קוק ויצא בריקוד (!) עם חברי קיבוץ 'פוריה' פורקי העול, כדי לקרובם לשמירת שבת וכשרות. ראה עדות הרי"מ חרל"פ, 'בתוך החומות', ירושלים תש"ח, עמ' 295-296.

8 ילין נולד למשפחה מן הישוב הישן, למד בין השאר בישיבת 'עץ חיים', ובדיקת כתביו מן התקופה האמורה אינה מעלה דבר שיש בו כדי להעיד על פריקת עול תורה; ראה 'כתבי דוד ילין' כרך רביעי – אגרות, ירושלים תשל"ו, עמ' 27-28, 46, 332-330 ועוד. כאן המקום לציין שדברי הר"ד פרידמן במכתבו שהובא במאמר הקודם, על כך ש"מסרתי הקושאן... לחתנו השלם הר"ד יעלין, והבטיח לי...", מתייחסים קרוב לוודאי לביקורו של הלה בפניסק-קרלין באביב תרס"א (ראה שם עמ' 192, 201).

9 ראה ספרו של הלה, 'בראי הדורות', ת"א תש"י, עמ' 10. כמובן, לעובדה זו אין זכר ב'לצאצאי'...

10 'בתוך החומות' עמ' 201.

11. 'תפוח האהבה')¹¹. אולם רימ"פ חידש עשרות מילים נוספות שאין בהן שמץ גנאי, ותמוה הוא הניסיון להשליך מן המילה 'עגבניה' על כלל פעליו של רימ"פ.
 י. רב"ד מבקש לשלול "טעות נפוצה", והיא התייחסות למתנגדי החרם על רימ"פ כמי שהסכימו לתוכניותיו. הוא מציין בין השאר את התנגדות הרש"ס ל"בתי הספר מן הסוג שפינס רצה להקים", ואת חתימתו על איסור בתי הספר. אכן, קירוב אישי והבעת אהדה כלפי אדם אינה מהווה בהכרח הסכמה לכל דעה ופעולה שלו, אולם ההנחה שרימ"פ תמך ב'שקאלעס' בטעות יסודה: "גם אני, כמו הקנאים, אין רוחי נוחה מבתי הספר"¹². יתרה מכך: מה שעשה רימ"פ בתרמ"ב, בהקימו בית מדרש לנערים שמחצית היום למדו אומנות ומלאכה ומחציתו למדו תורה וועליו יצא הקצף הגדול, אינו אלא מה שעשה הרב יונתן בנימין הורוויץ בתרס"ט, כשפתח בירושלים "בית לימוד מלאכה על טהרת הקודש" בצמוד לת"ת עץ חיים, בעידודו המפורש של הרש"ס, שכתב: "...נכון לייחד מחלקה מיוחדת מחניכי הת"ת שאינם רואים ברכה בלימודם, שיתלמדו תורה ומלאכה בדרך התורה והיראה, וטובה תורה עם דרך ארץ..."¹³.

יא. אודות פרשת החרם כשלעצמה, ניתן להסכים בהחלט עם ביקורתו של הנצי"ב על רימ"פ, שלא השכיל לדעת שלא כל מה שקביל ברוסיה ממנה בא - קביל בירושלים של 'שומרי החומות', ושהתנהג בתחילת דרכו בירושלים 'כפיל בחנות חרסין'. רימ"פ לא יכול היה להעלות על דעתו שספרו 'ילדי רוחי', שיצא באירופה כעשור לפני החרם והכיל את תמצית דבריו במלחמתו כנגד ה'משכילים', בה זכה לתמיכתם של רבנים גדולים¹⁴, עלול להיחשד לפתע במינוח על ידי תלמידי המהרי"ל דיסקין. לכך יש להוסיף את אופיו של רימ"פ, שהרבה להתפלמס ולעמוד על דעותיו בנחרצות, ונקל איפוא להבין כיצד עורר על עצמו את חמת קנאי ירושלים. הוא אכן התאים יותר באופיו ואורחותיו לאנשי 'הישוב החדש' שומרי המצוות, מאשר לישוב הירושלמי הישן¹⁵. אולם האם יש בכך בכדי להצדיק את נידוי רימ"פ ורדיפתו עד חורמה? וגם אם אכן כך סברו המהרי"ל דיסקין ועושי דברו - ניתן להצדיק

11 יש לתהות גם כיצד התקבל שם זה עד היום, והוא שגור על לשונם של כל בית ישראל, כולל גדולים וצדיקים!

12 מתוך מכתב שיפורסם בע"ה במאמר השני.

13 ראה 'האיש על החומה' ח"ב, ירושלים תשל"ג, עמ' 226-227.

14 ראה למשל מכתב הרמ"ג יפה ב'הלבנון' י' סיון תרכ"ט [פאריס, שנה 6 גליון 20] טור 153-156, ומכתב הרב אברהם שמעון טרויב מקוידאן, 'דליית הכרם' מהדו"ת [חלק ג], ירושלים תשס"ג, עמ' תתתלח-תתתלט. לסקירת הפרשה כולה ראה: חיים חמיאל, "פולמוס מ"ל לילנבלום", 'סיני' כרך ס [תשכ"ז] עמ' רצט-שי.

15 אחר החרם הוא כנראה הפנים נקודה זו, ובעשור הבא התרכזה פעילותו בענייני יפו המושבות. בהמשך, כשחזר לירושלים, כבר היה מקובל על רוב בני היישוב הישן כפי שהעיר הרב"ד בהגינות, והתאים את דרכיו בהרבה לאופיה של ירושלים (שהשתנה גם הוא בינתיים, ואכמ"ל).

לא־פחות את גישתם של הרש"ס והרמ"ג יפה ותלמידי החכמים האחרים, שתקפו בחריפות את התנהלותם של הקנאים; אולם בכל מקרה חובה להציג את העובדות בצורה אמיתית והוגנת.

יב. הרמ"ג יפה העיד שר' מנשה מאיליא היה 'אביו הרוחני' של רימ"פ. עובדה זו חשובה מפני שכמעשה הרב אירע לתלמיד: גם ר"מ מאיליא נרדף והושפל מפני שהחברה הסובבת לא עמדה על דעתו¹⁶. אף שאין להשוות בין מעמדו ומשקלו התורני של הר"מ מאיליא לרימ"פ - שניהם היו חדשנים וביקורתיים, חדי עט ובקאים גם בהווית העולם, שניהם שאפו לרתום את החול למרכבת הקודש - ושניהם עוררו על עצמם התנגדות רבה.

יג. לדעתי הרב"ד נותן משקל מופרז לביקורת שהיתה על השקפותיו של רימ"פ¹⁷. אכן, ידועה לנו דעה אחת שלו שזכתה לביקורת חמורה מצד גיסו הרד"פ, שתלה זאת בספרים החיצוניים שקרא¹⁸. ידוע לנו גם שהרמ"ג יפה חלק עליו בכמה "דעות פרטיות", בעיקר בנוגע לדעתו אודות כמה ממנהגי ישראל - אך הוא עצמו קבע שבכך הולך רימ"פ בשיטת ר"מ מאיליא, שדעתו "היתה חופשית באיזה מנהגים התלויים ביסודות המקובלים". וגם כל אלה - כמו גם הדברים במכתבו לגיסו הרד"פ! - היו דיונים במישור התיאורטי בלבד, כשלמעשה כתב הרמ"ג יפה: "הנני מעיד שמעודו לא עשה מעשה להלכה גם לפסוק כביעותא בכותחא בלי הוראה ממני"¹⁹.

יד. עוד יש להאריך בכל זה, ואין כאן המקום; אולם בסיכום, בחינת העניין בהקשרו המלא אינה מותירה ספק שביקורת הרד"פ על גיסו היתה **נקודתית**, ולצד ביקורת זו התקיימה הערכה חיובית **כללית**, והרד"פ ראה בגיסו אדם כשר וירא שמים הראוי ליחס מכובד - כפי שמוכיח הקשר ביניהם לאורך השנים, וכפי שמומחש ביתר שאת בהתגייסותו למענו בפרשת החרם. ואף שהיה רימ"פ שנוי במחלוקת במקצת דעותיו ואורחותיו - מעלותיו רבו ביותר על מגרעותיו, ולכן זכה לכבוד וליחס חיובי מצד גיסו הרד"פ, הרמ"ג יפה, הרש"ס רבה של ירושלים ורבים נוספים. הסתרת עובדה זו יש בה משום הטעיה, והטעיה זו באתי לתקן כאן.

איתם הנקין

- 16 ראה התיאור ב'ישורון' ח"ה עמ' קצב, ההולם באותה מידה את רימ"פ.
- 17 בפרט למול הערצת רב"ד את ר' מנשה מאיליא - ראה 'ישורון' כרך ו עמ' תשפז.
- 18 מאידך, אני עומד על דעתי שהביטוי שכתב עליו גיסו, 'הכותב ברוב דברים לא חדל מפשע', אינו חורג מן הסגנון המקובל בפולמוס תורני בעידנא דריתחא. מליצה זו (המבוססת על משלי י, יט) רווחת בלשונם של ראשונים ואחרונים, ומשמעותה ביקורת על אריכות דברים שאין בה טעם לדעת המשיג; ראה למשל אליה רבה סי' שכ אות כ (שכתב כך על הלבוש!); נחלת שבעה - שטרות סי' יב השגה יב (על הסמ"ע); ועוד.
- 19 מתוך מכתב שיפורסם במאמר השני.

עוד על פולמוס וייזל ומנדלסון

בלהט הוויכוח והפולמוס מיהו רשע ומי אינו רשע, הופיע ב'המעין' תשרי תשס"ט [מט, א] מאמר מאת הרב ד"ר רפאל בנימין פוזן, ובו קטע בהאי לישנא (עמוד 56-57): "כמנדלסון שאף גם רש"ר לתת משמעות חדשה ליהדות... וכוייזל יצא גם הוא בביקורת על עולם הלמדנים מן הטיפוס הישן". השוואה זו מקוממת, וחובה למחות עליה. עוד שם בתוך הערה 8 מצויין בשם ההיסטוריון והחוקר יעקב כ"ץ שרשר"ה הסתייג מלימוד הקבלה, וביקר את לימוד הנגלה בדרך המסורתית "שיש בו רוח של חקרנות - אבל התבוננות חיה בעולם נעדרת". כמו כן מובא בהמשך (עמ' 63 הע' 24) בשם אחד מצאצאיו של הרב הירש, עו"ד במקצועו: "אם מגמת קהילתנו היא שכל בנינו ובנותינו יסיימו בליקווד - כי אז אנו סוטים ממגמת זקננו הרש"ר הירש".

ארשה לעצמי להביא כאן ציטוט מתוך ספרו של אותו יעקב כ"ץ ("מסורת ומשבר" עמ' 303): "הוצעה הצעת תוכנית של המשכילים... בחוברת התעמולה של נפתלי הרץ וייזל 'דברי שלום ואמת' שנכתבה, כידוע, לרגל פרסום כתב הסובלנות של יוסף השני בארצות אוסטריה¹. הצעתו של הקיסר היתה עילה נאותה כדי להרצות את התוכנית החינוכית שנתקמה מכבר בחוגי המשכילים. ההזדהות עם ערכי החברה הנייטרלית גלויה לעין בכלל התוכנית ובפרטיה. בסיס החינוך הוא 'תורת האדם', היינו: ערכי חינוך משותפים לבריות כולם. 'תורת האלקים', היא תוכן המסורת הדתית היהודית, אינה אלא תוספת מיוחדת לחינוך היהודי, שערכה מותנה ברכישת היסודות הכלל-אנושיים תחילה... בתוכן הלימודים היהודיים עצמם ניתן יתרון ליסודות שאפשר היה לראות בהם ערכים משותפים עם בני החברה הלא-יהודית - ידיעת התנ"ך, דקדוק, הלשון העברית - אך לא התלמוד, שההגות בו הוגדרה כהתעסקות המרחיקה את האדם מן הבריות. הצעת תוכנית זו לא עלתה ובאה לשם סיפוק צרכים שהזמן גרמם; משמעותה האמיתית של התוכנית היא במתן מעמד-של-ערך ללימודים ולהתעסקויות שלא היו נסבלים עד עתה אלא כאמצעים וכהכנות, לכל היותר. ואמנם, לא תמך וייזל את תוכניתו בעיקר בנימוקי תועלת, כי אם הרצה אותה כתוכנית הרצויה להשגת שלמות האדם היהודי ותשועתו. כפאתוס המוסרי של מנדלסון בהרצאת תוכניתו המדינית, כן הפאתוס המוסרי של וייזל בהרצאת תוכניתו החינוכית".

1 אמנם אני משער שהחוברת נכתבה לפני הפרסום, והיה כאן שיתוף פעולה מלא של אנשי חוגו של מנדלסון עם חצרות המלכים של גרמניה, דנמרק ואוסטריה. החוברת 'דברי שלום ואמת' נדפסה ללא תאריך, כי לא ידעו במדויק מתי יתפרסם 'כתב הסובלנות', והחוברת היתה כבר מוכנה מראש. ויותר מזה - כל המעיין בחוברת יווכח מיד כי כולה אינה אלא תקציר של הספר "יין לבנון" ששם כבר הותוותה כל תוכנית החינוך המשכילית.

כ"ץ ממשיך וכותב: "משמעותה האמיתית של תוכנית החינוך החדשה הובנה על ידי מייצגי מערכת הערכים הישנה יותר משהובנה על ידי הוגי התוכנית עצמם. הופעת ספרו של וייזל היתה הגורם העיקרי לכך שהשמרנים הרימו קולם להזהיר מפני הסכנה להתערערות יסודות החברה כולה. וייזל עצמו נוטה היה לטשטש את המסקנות המתבקשות מדבריו מאליהן. אולם התפתחות הדברים מעידה, כי תוכנית זו לא היתה בחינת הגות יחיד, אלא ביטוי לשינוי ערכין שחל בתודעה של ציבור שלם. הלכו וקמו מוסדות להגשמת תכניות קרובות לזו של וייזל, והם זכו לאהדה ולתמיכה ציבורית, והיו משום כך גורם מתחרה למוסדות החינוך של החברה המסורתית²... ובהיעלם מוסדות החינוך המסורתיים ניטל מן החברה היהודית המסורתית המכשיר היסודי להבטחת קיומה ההיסטורי".

מבלי להיכנס כאן לזיכרון אם בתמימות חתר וייזל לשינוי ערכין, או בזדון זמם להפיל את המחיצות בין בני הדתות השונות – זילזולו בחכמי התורה אינו מוטל בספק. יחסו זה של וייזל מתאים למסופר בסנהדרין צט, ב: **'רבא אמר: כגון הני דבי בנימין אסיא [= הרופא] דאמרי מאי אהנו לן רבנן, מעולם לא שרו לן עורבא ולא אסרו לן יונה. רבא, כי הווי מיינתי טריפתא דבי בנימין קמיה – כי הווי חזי בה טעמא להיתירא, אמר להו: תחזו דקא שרינא לכו עורבא, כי הווי חזי לה טעמא לאיסורא, אמר להו: תחזו דקא אסרנא לכו יונה'**. הרי לנו משפחה 'משכילית', משפחת בנימין הרופא, המקפידה שלא לאכול טריפות, ורבא מביאה כדוגמא למי שחז"ל חורצים דינם ל"אפיקורוס". זוהי גם כן דמותו של וייזל ב"ביקורת על עולם הלמדנים מן הטיפוס הישן".

מנגד הבה נשרטט במקצת את דמותו של האי צדיק, חסידא ופרישא, הרשר"ה זצ"ל, שהתמסר כולו לאהבת ד', לאהבת עמו ולאהבת התורה, בבחינת קוב"ה אורייתא וישראל חד הוא. נביא מדברי נכדו, אשר רוחו אמורה לרחף על גליונות "המעין". וז"ל ד"ר יצחק ברויאר ('ציוני דרך' עמ' 136 ואילך): "כי לא בהכרזה על תורה חדשה יסוד גדולתו של רש"ר הירש, גם לא במה שהחדיר מחדש את התורה אל תודעת הרבים. יסוד גדולתו הוא בראייתו ההיסטורית... יסוד גדולתו הוא באהבת ד' וביראת שמים שמילאו את לבו עד לאין שיעור, באמונת חכמים הגדולה שהיה כולו חדור בה. מכל אלה הוא ינק את הכוח... לא יחסו אל חכמות "חיצוניות" כשהן לעצמן, לא עמדתו כלפי בעיה זו, שימיה כימי עם ישראל כמעט, היא המוסרת בידינו את המפתח להבנת מהותו ההיסטורית של רש"ר הירש. מלבד זה הלוא ידועה עמדתו השלילית בהחלט במה שנוגע להתעסקות בחכמות חיצוניות לשמן, בהסתמכו על אותו מאמר ידוע שבתורת כהנים...". המתיימר להשפיל את אהבתו

2 למען הדיוק ההיסטורי, הם קמו מכבר. כתב הסובלנות פורסם בתקמ"ב (1781) ותיכף לפרסומו התפרסם 'דברי שלום ואמת', ואילו בית הספר של מנדלסון-וייזל-פרידלנדר הוקם כבר בתקל"ט. לפי השערתי הכל היה מתוכנן מראש לכל שלביו: בית הספר, דברי שו"א, כתב הסובלנות, הביאור, והחיבור 'ירושלים'.

של הירש לאהבתו של הירץ מעכיר את "המעין", ועל כך אני קורא "מעין נרפס ומקור משחת - צדיק מט לפני רשע" (משלי כה, כו).

אחר מחאה זו מתבקש דיון בגופם של הדברים שכתב הרב ד"ר פוזן.

א. בעמ' 55, ממשכן הכותב את נפשו לברר אם מנדלסון וחוגו הקרוב התכוונו להקים תנועה לוחמת בקדשי ישראל, או שכוונתם היתה זהה לכוונתו של הרש"ר הירש, והם רק הקדימו אותו בכשישים שנה. ובכן, הואיל ובשנת תקמ"ט (1789) פרצה המהפכה הצרפתית, ובלשון הכותב (עמ' 56) "תנועה זו [=ההשכלה] צמחה מן המפגש המואץ עם המודרנה כתוצאה מהאמנציפציה, היינו שינוי מעמדם של היהודים באירופה בעקבות המהפכה הצרפתית", שהביא בעקבותיו התרחקות צעירי יהודי גרמניה מידיעת לשון הקודש, ולסחף של טמיעה; כדי למנוע את החורבן הגדול הזה פעל מנדלסון בשני מישורים - "העמדת מצע פילוסופי חדש ליהדות", ותרגום התורה לגרמנית עם ביאור בעברית "כמפעל שנועד לקרב את בניו וצעירי גרמניה לתורה". הואיל ובאותו קטע בתוך דבריו כתב הרב פוזן שמנדלסון חי רק עד שנת תקמ"ו, נמצא בחישוב קל שרק שלוש שנים לאחר מותו של מנדלסון אירעה המהפכה הצרפתית. האם הרב פוזן התכוון לומר שאת כל אלה חזה מנדלסון שנים רבות לפני התרחשותם, וחיבר את הביאור ואת התרגום כבר בשנת תקמ"א כדי שהדורות העתידיים שיתרחקו יתקרבו ליהדות?

הבה נעתיק שוב מדבריו של כ"ץ ('מסורת ומשבר' עמ' 309): "מנדלסון ווייזל משתדלים לדחוק את השפה היהודית המיוחדת מן המגע הבין-יהודי, ולשפה העברית מניחים הם תפקיד של מקור מקודש גרידא... הרצון להסתגל לתרבות הסביבה פונה, בדרך עקיבה, נגד היסוד הלשוני שהיה עד עתה הבסיס לאחדותה של החברה היהודית המסורתית בתחום היהדות האשכנזית הרחבה. האפשרות לחילופי אישים בין המזרח ולמערב נעלמת והולכת. יהדות המערב שואפת מעתה לאוטונומיה תרבותית, המפלה אותה מיהדות מזרח-אירופה הפליה מכוונת". הרי לך שההיפך הוא הנכון — בגלל רצונו של מנדלסון להפיל את החומה שחצצה בין היהודים לגויי הארצות, היא שפתם המיוחדת, אידיש, ומאידך גיסא לתקוע טריז בין יהודי המערב ליהודי המזרח, תירגם את התורה לגרמנית, כדי להרגיל את הנוער לשפה המשותפת לכל שוחרי התרבות הגרמנית. והרי בפועל שימשו התרגום והביאור לאלפי צעירים מישראל בכל הארצות אמצעי ללימוד השפה הגרמנית, ומתוך כך דרך מעבר לספרות הגרמנית. מנדלסון, בוודאי, לא היה מצטער על כך, ובכלל הביע בבירור את שאיפתו לתת ליהודים דוברי האידיש גרמנית ברורה וספרותית במקום ה"ידיש טייטש" המשובשת. מנדלסון לא כיבה את אש הטמיעה, אלא להיפך: הוא שהצית אותה וליבה אותה, עד ששריפת הטמיעה כילתה אף את זרעו שלו, ולא נשאר לו זכר בזרע ישראל³. למתרגם זה משווה הרב פוזן את

3 כך כתב חוקר אובייקטיבי על פרידלנדר: "כאחד מרבים שחשדו כי אדיבותו הדתית של מנדלסון אינה אלא צעד טקטי שנועדה להקל על שומרי המסורת לקלוט את רעיונותיו,

המתרגם הגדול שרוח ד' פיעמה בו ובא להציל, הרש"ר הירש! הִנֵּה 'צדיק מט לפני רשע'.

ב. בדברי הסגנון על ויזל הוא כותב: "ר' נפתלי הירץ ויזל קרא לשנות את סדרי החינוך היהודי, ובאופן כללי דרש להרחיב בהשכלה כללית גם אם על חשבון צמצום בהשכלה יהודית". אמנם לאורך כל ספרו 'יין לבנון' מדגיש ויזל ש"לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה", ובתוכנית הלימודים שלו השמיט לחלוטין לימוד גמרא לבני נוער – וזו היא עקירת התורה שבעל פה מפי התלמידים, פשוטו כמשמעו. כל זה הוסתר כאן במילים "על חשבון צמצום בהשכלה יהודית"! לעומתו, מה היא שיטתו של הרש"ר הירש? בספר חורב (תשל"ג, עמ' 346) כתב: "האיש אשר באמת היה יכול ללמוד תורה ואינו לומד, או האיש אשר למד תורה ועזב את הלימוד – שנה ופירש למען התמכר אל חיי שעה והבלי העולם, עליו נאמר 'כי דבר ד' בזה' וכו'. עת ישפוט ד' את חייך בעולמך הנצחי, אז עליך יהיה לתת דין וחשבון – ראשונה, על אשר התרפית בלימוד התורה, ואח"כ על אשר לא קיימת אותה בפועל ובמעשה, כי התלמוד מביא לידי מעשה". הרי לנו זה לעומת זה – רק התלמוד מביא לידי מעשה, וללא תלמוד אפילו לכלל מעשה לא הגיעו. אצטט כאן מדברי בִּנְיָ הגאון רבי שלמה זלמן ברויאר, חתנו הגדול של הרש"ר הירש, המתארים את ימי בחרותו של אביהם: 'איך רכש לו שלמה ברייער את ידיעותיו החיצוניות? כמעט לא יאומן כי יסופר באיזו מהירות קנה לו את החומר הנחוץ... הבחור בעל התרבות ההומניסטית חזר להיות בחור הישיבה כאשר היה מקודם... אחרי עבור חמשים שנה הכתירה המחלקה הפילוסופית בהידלברג מחדש את תלמידה הגדול בתואר של דוקטור – האם עלה על לבה שמיום עמוד תלמידה בבחינה לא לקח לידו ספר חיצוני?' הרי לנו בבהירות ובאמת נוקבת שיטתו של הרש"ר הירש, תורה ורק אח"כ דרך ארץ.

ג. טענה חזקה לכאורה מעלה הכותב על כשרות מחברי הביאור מנדלסון ורנה"ו, ממה שהיו מגדולי ישראל שהתייחסו אל החיבור כחיבור כשר ואף ציטטו ממנו, וכמו כן נתנו הסכמות להדפסתו; ובהיקש הגיוני הוא טוען: אם הספר כשר, הרי אומר שגם המחבר כשר. [ייתכן שאין לשבחיו שאין הוא מטשטש כאן את ברית הידידות בין מנדלסון וויזל, בניגוד ל'חיים ליפשיץ' המובא בהערה 19 בדבריו, שעשה כמיטב יכולתו בהקדמה שם לטהר את שמו של ויזל, אך הסכים להשפיל את שמו של מנדלסון – וכן לא יעשה]. אך לפי זה עלינו להוסיף לרשימת ה'צדיקים' את הירץ הומבורג ודוד פרידלנדר, ה'משכילים' הקיצוניים, שחלקם רב ביצירת הביאור; נדמה לי שגם הרב פוזן יבין את משמעות הדברים.

פרידלנדר חדל לקיים מצוות עוד בחייו של מנדלסון... לא יתכן שמנדלסון לא ידע כלל על הרגשותיהם של ילדיו ושל עמיתיו. מכמה בחינות אולי אף היה אחראי להן חלקית. לפני מותו ב־1786 נראה כי השלים עם העובדה שבנו הבכור זנח את לימודי העברית, וכמו פרידלנדר חדל לשמור מצוות בצורה מחמירה. מנדלסון מינה את פרידלנדר למנהל עזבונו הספרותי, והקדיש לו את ספרו האחרון, בהגדירו את פרידלנדר כ"עוזרי ותומכי האהוב" (עמוס אילון, "רקוויאם גרמני, 1743–1933", עמ' 70).

במהדורה החדשה של שו"ת בנין ציון (כרך ב עמוד שלו איגרת ד) כותב המחבר [בעל 'ערוך לנר'] שיש להילחם נגד עוקרי התורה בטכסיסי מלחמה ובעזרת אנשים מלומדי מלחמה; במלחמה יש לנצח, ולא רק להיות צודק. בנסיבות אותם הימים, לו היו גדולי ישראל מתנגדים למנדלסון אישית לא היו מתקבלים דבריהם אצל אנשי דורם, אשר לדעתם רק עקב פעילותם של מנדלסון וחבר מרעיו זכו לאמנציפציה. אכן, רבים מגדולי ישראל בדור המאבק לא אסרו על החומש עם הביאור לבוא בקהל. אך כל זה היה טוב ונכון וחשוב בדורם, אבל מכאן ועד הצבת יד ושם להם בבית המדרש על ידי ליקוט אמרותיהם בספר לא יעלה על דעת שום ירא שמים. ד. הדברים שהביא הרב פוזן בהערה 22 שבעמ' 62, מהעיתון "המגיד" בשם הצדיק רבי שמעון סופר, כאילו שבצוואת החת"ס היה כתוב 'בספרי חמד' ולא 'בספרי רמ"ד', הוכחשו נמרצות על ידי בנו, עי' 'מוריה' שבט תשמ"ט [קפז-קפח] עמ' צא ואילך.

יום טוב פורגס

לחזור לתלם!

רשימתי "אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה - אתם מה טיבכם?" ('המעין' תשרי תשס"ט [מט, א] עמ' 53-64), גררה - כצפוי - כמה תגובות מלומדות בגליון שאחריו ובגליון זה. אזכיר לקוראים שרשימתי לא באה "לישע החכם יצחק סטאנוב", ומגמתה גם לא היתה "תיאור חיובי" של מנדלסון, כלשון שניים מהמבקרים הנכבדים¹; מטרתה המוצהרת היתה למחות על הסגנון המתלהם במאמר "האם תיתכן התייחסות מכובדת ל'מתקני' נוסח התפילה?" ('המעין' תמוז תשס"ח [מה, ד] עמ' 70 ואילך), ולבקר את תוכנו של אותו מאמר עקב התייחסותו החד צדדית כלפי רז"ה ויצחק סטנוב, וזאת מטעם עקרוני: סברתי שתנאי מוקדם לכל דיון באישים הנ"ל מחייב הצגה מהימנה של העובדות ותיאור מאוזן של הדמויות הנדונות. זכותו המלאה של כותב לדון לחיובה ולבקר בחריפות אישים ומעשים (תוך שמירה על סגנון נאות), אבל כל זה כאשר התמונה ההיסטורית נמסרת במלואה. כל כתיבה סלקטיבית מאבדת מאמינותה, ויש בה עלבון לאינטליגנציה של הקורא. ומכיוון שמעבר לסגנונו הבוטה המאמר הנ"ל היה, להבנתי, נגוע בחד צדדיות - מצאתי לנכון לאזן את התמונה (ולכך אחזור להלן). ואולם מכיוון שבפתח מאמרי הפניתי תהייה טענה למערכת "המעין" על עצם פירסום המאמר, אפתח בנושא זה, שהוא עקרוני.

1 ר' יהודה הערשקאוויטש גל' טבת [מט, ב] עמ' 82; הרב בנימין שלמה המבורגר (להלן רבש"ה), שם עמ' 86 הערה 1.

הבה נדבר גלויות: "המעין" נוסד ע"י יראים ושלמים מיוצאי גרמניה חניכי "תורה עם דרך ארץ", שאצלם, בשונה מבמזרח אירופה, רווח יחס חיובי לערכי התרבות הכללית. ולא רק אצל יוצאי פפד"מ, קהילתו של של רש"ר הירש זצ"ל, שעליהם כתבתי בגליון הקודם²; ברוח זו התחנכו כל רבני אשכנז האורתודוקסיים מאז הרבע האחרון של המאה ה"ט. בית המדרש (=הסמינר) לרבנים בברלין מיסודו של ר"ע הילדסהיימר זצ"ל הכשיר רבנים בעלי סמיכה ותואר דוקטור גם יחד, שבזכות פתיחותם לעולם המודרני הוכרו כרבנים ומחנכים שהשפעתם ברוכה³.

ואמנם לאחר מותו של הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר עמדו בראש המוסד הרב פרופ' דוד צבי הופמן בעל שו"ת "מלמד להועיל", הרב אברהם אליהו קפלן שנפטר בדמי ימיו⁴, ואחריו הרב ד"ר יחיאל יעקב וויינברג בעל שו"ת "שרידי אש", שִׁמחה

2 כיום קשה להאמין, אבל זו עובדה: סבי ר' גרשון פוזן זצ"ל ששימש כדיין "עדת ישורון" בפפד"מ קרוב לחמישים שנה, ונכנס לתפקידו עוד בחיי רש"ר זצ"ל ולבקשתו, היה תלמידו של רש"ר בביה"ס התיכון, וראה בו את מורו ורבו. אבל רש"ר לא לימד אותו חומש או גמרא - אלא את כתבי פרידריך שילר, המשורר והפילוסוף הגרמני, שרש"ר העריץ וראה בשירתו "חכמת חיים יהודית"! ראה על כך גם אצל מ' ברויאר, עדה ודיוקנה: אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1871-1918, ירושלים תשנ"א, עמ' 74.

3 כדרך שתיאר אותם פרופ' מרדכי ברויאר, בנו הבכור של ד"ר יצחק ברויאר: "בזה האופן היה לסמינר [=בית המדרש לרבנים בברלין מיסודו של הרב עזריאל הילדסהיימר] חלק בעיצוב דמותו של רב אורתודוקסי מטיפוס חדש... הלא הוא 'הרב הדוקטור' בעל ההכשרה האקדמית המלאה, השומר מצוות קלה כחמורה, והמוסמך להנהיג את הקהילה על פי ההלכה" (ברויאר שם, עמ' 128-129). הוא גם מציין שהצלחת הסמינר נזקפה בראש ובראשונה לסגל ההוראה הייחודי: "כמו בפרנקפורט כן גם כאן היתה זו בעיקר אישיותם הדתית של המורים שנטתה את הגשר שבין המסורת והמדע. מעבר לכל דיונים עיוניים הם המחישו לעיני התלמידים את בכורתם של החיים הדתיים הקפדניים ואת הנאמנות לתורה שאין להפירה. חמימות הרגש והאֶתוס הפדגוגי של איש כמו הילדסהיימר, טוהר מידותיו של איש כמו ברלינר, יושרו האיתן בדעתו של איש כמו הופמן, אהבתם לתלמידיהם ודאגתם האבהית להם - כל אלה ארגו אגד שלא נקרע (ברויאר שם, עמ' 130). לדיוקנם של שלושה גדולי המורים בסמינר בברלין, הרב פרופ' יעקב ברט, הרב פרופ' אברהם ברלינר [מהדיר רש"י לתורה עם הפירוש "זכור לאברהם"] והרב פרופ' רד"צ הופמן, ראה במבוא של י' וולפסברג ל"כתבים נבחרים" של אברהם ברלינר, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ט. על מופלגותו בתורה וחכמה של פרופ' רד"צ הופמן כתב לימים הגרי"י וויינברג בהקדמתו ל"שרידי אש": "משמת ה'רבי' הזקן זכרוננו לברכה [=ר"ע הילדסהיימר], עמד בראש בית המדרש תלמידו וחברו הגדול הגאון המופלא מרן ר' דוד צבי הופמן זצ"ל. על רד"צ הופמן אין צורך להרבות בדברים. הוא היה גאון בתורה... ספרו 'מלמד להועיל' הוכר בעולם הרבני כספר פוסק ממדרגה ראשונה וספרי המדעיים בכל מקצועות התורה והחכמה הם ספרי יסוד לחקירה מדעית... אוסיף על יסוד הכרתי אותו כי לא הניח כמותו בישראל".

4 מבחירי ישיבות ליטא, גאון בתורה ובמחשבה שגיסו פרופ' פייבל מלצר (בנו של ר' איסר זלמן זצ"ל) כתב עליו "יחיד ומיוחד היה. אהוב ונערץ. אגדה היה שמו בישיבות. סמל. לתלמידיו וחבריו נדמה כבן מלך" (בעקבות היראה, ירושלים תש"ך, עמ' א). בשנת תר"פ

בהתרגשות ובעלבון באוזני הגר"ע גרודזינסקי זצ"ל על יחסו לסמינר בכלל - ובמיוחד על התבטאותו "בית חרושת לרבנים"⁵.

סביב חניכי אסכולה זו - בהם רבים הקרובים בנפשם למפעל הציוני⁶ - נוסד גם "המעין": חוגים אלה שייסדו את ביה"ס 'חורב' בירושלים תוך מאבקים לא פשוטים⁷, כללו מצד אחד חניכי "עזרא" שבעיר ובהתיישבות - היינו אינטליגנציה תורנית ירושלמית מחד וחקלאים-חלוצים נאמני תורה מאידך, כולם שותפים מלאים בבנין הארץ ומלחמות ישראל - לצד אישים תורניים דגולים מתלמידי ביהמ"ד בברלין, כהרב ד"ר קלמן כהנא זצ"ל ואחרים, שהשפיעו מאישיותם ותורתם על הראשונים.

שבחו של "המעין" מאז היווסדו היה בשניים: ביושרה ופתיחות שאיפיינה את מאמריו, ובפנייתו במוצהר לקהל קוראים שחיברו שני עולמות, הישיבתי מחד והתרבותי-כללי מאידך. כיוון זה, שהותווה בידי פרופ' מרדכי ברויאר ז"ל (המייסד והעורך הראשון, שגם נסמך בזמנו לרבנות) ניכר כבר בגליון הראשון של "המעין" (תשרי תשי"ג). ולא רק בכותרות המאמרים, כגון "ישראל - האומה וארצה באור ההיסטוריה" (מאת ד"ר יצחק ברייער זצ"ל), "הרב עזריאל הילדסהיימר זצ"ל על ר' זכריה פרנקל ז"ל ובית-המדרש לרבנים מברסלאו" (מאת ד"ר עזריאל הילדסהיימר), "המדינה ודמותה על פי התורה" (מאת הרב רפאל קצנלבוגן) או "בין חרדה לתקוה - השפעתנו על צביון המדינה ותפקידנו בקירוב רחוקים" (מאת יעקב ברונר), אלא גם מתוכנם⁸. ומשפרץ ה'אוטובוס' ששמו "המעין" את התלם הייחודי והתחבב על

לאחר פטירת רד"צ הופמן זצ"ל הוזמן לעמוד בראש בהמ"ד לרבנים בברלין והוא אך בן שלוש, אך נפטר בחטף כעבור ארבע שנים.

5 התפרסם בתוך: מלך שפירא (וערך), כתבי הרב וויינברג, חלק ב, סקרנטון תשס"ג, עמ' שנ.
6 בוודאי גם בהשפעת רבם הגר"א קפלן, שעם היותו ממייסדי "תורה עוז", תנועת הנוער החרדית בליטא, כתב גם את רשימתו המפורסמת על הרצל המגלה משהו על עצמאותו המחשבתית. הרי הפתיח: "הוא לא לימדנו תורת משה, הלכה ואגדה, מוסר ויהדות - כי את אלה לא הורו לו מעולם. אך הוא לימדנו לומר שתי מלים אשר עד לו - לא העזנו ולא יכולנו לאומרן: עברי אנוכי!". והנה הסיום המפתיע: "וככל שגדלה אמונתו באלוקים - גדלה שייכותי לציונות" (בעקבות היראה, עמ' פה).

7 ראה דבורה וייסמן, "המחלוקת סביב הקמת בית הספר 'חורב' בירושלים", בתוך: "עין טובה - ספר יובל למלאת עי"ן שנים לטובה אילן", תשנ"ט, עמ' 47-25.

8 ויושם לב גם לתארים: כיום נפוץ לאזכר את ד"ר יצחק ברויאר ז"ל כ"הרב" (וכדי להכשירו? ראה לאחרונה במאמרו האפולוגטי של הרב המבורגר "ראש הישיבה הגרש"ר הירש", יתד נאמן, עש"ק בא תשס"ט). ד"ר ברויאר שהיה ת"ח חריף אכן החזיק בסמיכה לרבנות, אבל מעולם לא נקרא 'רב', ולא כך כינוהו בניו, כמוכח ממאמרו שפתח את "המעין" הראשון [בעריכת בניו]. גם הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר מת"א לא הצמיד "הרב" לתוארו. כנגד זאת, ולמרות הפלגות הרעיונית עם הסמינר בברסלאו, הקפיד הכותב להכתיר את זכריה פרנקל כ-"ר"י" ולהוסיף ז"ל לשמו. כיו"ב הגאון הירושלמי נקרא בפשטות 'הרב רפאל קצנלבוגן', ואילו ר' יעקב ברונר ז"ל, חסיד גור ועסקן רב פעלים, מופיע בשמו בלבד ללא תארים.

הציבור, הצטרפו אל חוג קוראיו וכותביו חוקרים אקדמאיים תורניים וקהל ישיבתי לא מבוטל, וכולם התקבלו בברכה.

ר' יונה עמנואל ז"ל, העורך השני של "המעין" במשך כמעט ארבעים שנה (תשכ"ד-תשס"ב), הקפיד לשמר אותה פתיחות ויושרה שהותוותה בראשיתו. כאיש אמת וירא אלוקים, וככל שהיטיב להתפלמס עם 'משמאילים', הוא לא נרתע מעימות גם עם חוגים 'מנניים' קנאיים ולוחמניים, כמשתקף במאמרו "על דרכו של 'המעין'": "בשנים האחרונות הופיעו ב'המעין' מאמרים רבים בנושאים רפואיים וטכניים... וכן בבעיות אמונה והשקפה... הגדרת 'תורה עם דרך ארץ' ובעיותיה... כאן מגלים כותבי המאמרים הי"ו אומץ לב ומקיימים 'לא תגורו מפני איש', כאשר מטרת המאמר להציע תקון לקלקולים שנעשו מתוך חפזון או מתוך שמרנות מופרזת. **ודי לחכימא ברמיזא, אף שיש להודות שלא לכל אחד שנקרא בזמננו חכימא, די ברמיזא**"⁹.

כנגד מי כתב ר' יונה את המשפט הרועם המודגש? דבר זה מתברר מהמשך מאמרו: לדבריו "המעין" מתרחק מנושאים שבהם "יש ליהדות 'התורתית' טבחים רבים המבשלים דייסות שונות ומשונות, ואילו השתיקה המכובדת של 'המעין' מהווה מחאה שקטה ומכובדת נגד כל אלה המשפילים את כבוד התורה ומחללים שם שמים ברבים"¹⁰.

להוותנו דווקא בבמות של חוגים חרדיים אתה מוצא בזמננו מאמרים מחקרניים רבים, בעיקר בתחום ההיסטוריוגרפי, שריח חריף של "כתיבה מגוייסת" נודף מהם; הם משופעים בחצאי אמיתות ובסילופים מכוונים, ומאופיינים בדרך כלל גם בלשון לוחמנית¹¹. ואולם ר' יונה ז"ל עצמו לחם בעוז בתופעות כאלה, ואף העמיד את "המעין" כבמה למחאות כנגד שיכתובים היסטוריים.

9 "המעין", תשרי תשל"א (יא, א) עמ' 53 (ההדגשה שלי - רב"פ).

10 "המעין" שם, עמ' 54.

11 על דרך 'כאן הרם את הקול כי הטיעון חלש'... אצטט כמה שורות מתוך ספר שאיני אוהב כלל, ואף יצאתי נגדו במאמר בקורת חריף, ואעפ"כ עלי להסכים - ובצער - עם המחבר, שבדברו על 'היסטוריוגרפיה מגמתית-אידאולוגית', הוא תוהה: "האמנם יש בהיסטוריוגרפיה 'חרדית' (תהא זו 'חסידית' או 'ליטאית'), דפוסי חשיבה או פעילות המייחדים אותה על פני, נאמר, היסטוריוגרפיה 'משכילית', 'קומוניסטית', 'ימנית' או 'שמאלנית'? לדעתי, אין הבדל של מהות, אלא לכל היותר הבדלים של סגנון או צביון. משותף להם 'סדר יום' מגייס, שמבקש לרומם ולקדם תובנות, פרשנויות או ערכים מסויימים, ולווסת, בשיטת מגוונות, את יכולתו של היריב או המתחרה להשמיע את קולו בהגינות. חקר האמת או שחזור העבר 'כפי שהיה' אינם נתפסים בספרות זו כתכלית לעצמה, שהיא מנותקת מערכים חשובים אחרים, אלא ככלי נוסף לקידום 'סדר יום' ולמאבק במתחרים" (דוד אסף, "נאחז בסבך - פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות", ירושלים, תשס"ו, עמ' 26. וכנגדו, ראה רשימתי "מדעי אבל צהוב", הארץ - ספרים, כד מרחשון תשס"ז [15.11.2006]). כדוגמה טיפוסית לאמיתות קביעתו, ניתן להצביע על רשימתו של איתן הנקין "החרם על רי"מ פינס בירושלים" (המעין תשרי תשס"ט [מט, א], שבה

הנה שתי דוגמאות, הראשונה מצויה במאמרו האחרון והמעולה של ר' יונה ז"ל "מורשת אשכנז" שהתפרסם כחודש לפני פטירתו, בו הוא כותב בין היתר: "לא אמירת פיוטים או אי-אמירת 'ברוך שמי' מאפיינות את מורשת אשכנז. קווים רבים היו למורשת אבותינו באשכנז: קיום התורה בכל תופעות החיים, לימוד תנ"ך תוך אמונת חכמים, לימוד פשוטו של מקרא ומדרשי חז"ל גם יחד, הבנה בטעמי המקרא [נגינות] וחשיבותם בלימוד המקרא, ידיעה בחכמות כלליות מתוך אמונה איתנה בעליונות התורה על כל מדע [תורה עם דרך ארץ], הקפדה על יושר בין אדם לחברו", ומתוך כאב הוא גם מוסיף ומשחיל הערה נועזת: "לפי זה יש לדון בכשרות הדיינים המאחרים באופן קבוע לבית הדין"¹².

דוגמה שניה היא הברור האמיתי והנוקב על שיטת "תורה עם דרך ארץ" מעל דפי "המעין" לפני ט"ו שנים, כשראש משפחתנו הפרופ' רבי זאב ב"ר נחום הלוי לב ז"ל הגן עליה בלהט בפולמוסו עם ידידו הרב שלמה וולבה זצ"ל, משיירי אישי תנועת המוסר, שראה בה שיטה ש"בדיעבד". במאמר שפורסם תחת הכותרת "תשובה לבקורת" כתב פרופ' לב בין היתר: "מסכים אני שאין טעם לדון מחדש בשיטת תורה עם דרך ארץ, אבל לא מן הנימוקים שהרב וולבה העלה אלא מטעם שונה: רוב המאמרים הדנים ב"תורה עם דרך ארץ" אינם תואמים את השקפתו של רש"ר הירש זצ"ל. הוא דגל גם בידיעה רחבה במה שמכונה "תרבות אירופית" (קרי: גרמנית) ושותפות בחיי אותה תרבות. ואמנם בהשראת שיטתו, חלקים מן האינטליגנציה הדתית באשכנז, כולל גם רבניה, למדו באוניברסיטאות והשיגו דוקטורט בפילוסופיה או במשפטים. ואולם שיטה זו של הגרש"ר הירש שוב אינה מקובלת על החלק הארי של אנשי המדע שומרי התורה, ובוודאי לא על הציבור הישיבתי. בחלק גדול ממאמריהם של אנשי המדע החרדים משתקף שינוי בתפיסתם את שיטת תורה עם דרך ארץ; פרשנותם מחודשת, וכתביהם, ברובה, אפולוגטיים. אין אלה מאמרים הבאים להשפיע על עולם התורה ללכת בדרכי תורה עם דרך ארץ; אדרבה, רוב המאמרים נכתבים מתוך רגשי נחיתות, ומצורך בהגנה עצמית על מנת שאותם אנשי מדע חרדים יהיו מקובלים על עולם התורה ודעתם תהא נשמעת. טעות בידם. מאמריהם לא יועילו, וישכנעו לכל היותר את המשוכנעים מכבר".

הראה כיצד שיכתוב היסטורי של חוגים קנאים ירושלמיים, מוסר תמונה מעוותת של דמותו של ר' יחיאל-מיכל פינס.

12 "המעין" טבת תשס"ב (מב, ב) עמ' 36 [ההדגשות שלי - רב"פ] ושם הערה 5. בעקבות מאמרו שלחתי לו מכתב חס של ישר כח [שבזו כתבתי בין היתר: "מאמרך הוא פירוש מורחב לאמרתו השנונה של הקוצקאי: 'הפריזמר עושה מעיקר טפל ומטפל עיקר'"] ("עמוד האמת"), שעליו זכיתי לקבל ממנו את המכתב המצ"ב, שלפי עדות ב"ב היה האחרון שכתב לפני פטירתו (כשבוע לאחר מכן): 'בתודה ובהערכה רבה קראתי מכתבך על מאמרי על מורשת יהדות אשכנז ב"המעין". אני מרוצה שהעזתי לכתוב הדברים, אף שאינני מבין למה רק יונה עמנואל כותב על נושא חשוב זה. אחרים כותבים על החובה "להציל" את מנהגי אשכנז, וכל כוונתם לוימפל ולפולקלור אחר שנהגו בבית הכנסת. איפה האנשים שלנו?..."

והוא ממשיך: "ירשה לי הרב וולבה לבוא בתביעות אליו: בעולם התורה השתרשה לאחרונה צרות אופק, הכופה על ציבור לומדי התורה "ללכת בתלם" (כשכלל לא ברור מי קובע את התלם). מי שסוטה ולו במקצת, ומעז למצוא לעצמו דרך משלו - ואף אם ישרה וטובה - מושמץ במלים שאסור להשתמש בהן, או שהוא מסולק מן החברה החרדית. אף אין זו דרך הראויה לבני תורה ובעלי מידות טובות, וזו גם לא היתה דרכן של הישיבות הליטאיות המסורתיות, האליטיסטיות. הן דגלו בפיתוח הגאוניות ובעידוד העילוי היוצא דופן. מכל מקום, חוסר סובלנות גורר מחלוקת שלא לשם שמים באצטלה של יראת שמים, ומחלוקת זו מסוכנת יותר משאר מחלוקות הפוקדות אותנו. תופעת לווי היא כפיית דעת הציבור על היחיד כדי לצנזר את דברי התורה שלו. ידועה התופעה של השמטת הסכמות שהצדיק הגאון הראי"ה קוק זצוק"ל כתב בזמנו למחברים מן המהדורות החדשות של אותם ספרים, או גם החרמת דברי תורה שלו או גם של רבנים אחרים שאינם מקובלים על ציבור מסוים... כיום שוב אין דנים דברי תורה של גאונים לגופם, אלא לפי השקפותיהם. במידה שהשקפותיו של הגאון אינן תואמות ל"דעת הקהל" - תורתו מוחרמת!¹³ ואכן את הדיון, שגם אחרים נטלו בו חלק, סיכם ר' יונה ז"ל כך: "בגליונות האחרונים (טבת, ניסן ותמוז ש"ז) הופיעו תגובות שונות על דברי הרב שלמה וולבה שליט"א "בענין תורה עם דרך ארץ"... לדאבוננו קיימות תופעות בלתי רצויות ביהדות הנאמנה"¹⁴.

לסיום פרק זה: אם "המעין" אינו חפץ לאבד חלק ניכר מקהל קוראיו עליו להישמר ממאמרים מהסוג שכנגדו התרעתי, כשם שנשמר מכמותם בעבר. הדברים אמורים גם כלפי מאמרים של צאצאי מורשת תועד"א בארץ ובגולה ששינו כיוון - וזו זכותם המלאה! - שבאמצעות "המעין" הם מנסים "לשפץ" את העולם של אבותיהם ולתאר אותו באופן סלקטיבי בהתאמה להשקפותיהם העכשוויות. בהסתמך על הציור המטפורי שלעיל, יש להבהיר לשכמותם שהם עלו על אוטובוס לא נכון, באשר הוא נוסע לכיוון אחר¹⁵.

* * *

13 "המעין" תמוז תשנ"ב (עם מעט תיקוני לשון משלי).

14 "המעין" שם, עמ' 60.

15 לדבריי הנ"ל הוסיף ידידי ר' שמואל עמנואל הי"ו (אחיו של ר' יונה ז"ל) שהואיל לקרוא מאמר זה, את הדברים הנכונים הבאים: "לענ"ד הייחוד החשוב המרכזי של 'המעין' וחוג קוראיו הוא בתחום נוסף: היהודים של 'חוג המעין' נאמנים לדרך שקבלו מאבותיהם ומרבניהם, אבל יחד עם זה הם מכירים בכך שקיימות דרכים נוספות לעבודת ה'. הם שוללים את 'שיטת הבלבדיות', ואינם פוסלים את דרכם של אחרים. מותר לחלוק על דעתם של רבנים ואישים של חוג אחר, אבל אסור לפסול אותם! לדאבוננו ישנם היום ביהדות התורה אנשים הדוגלים ב'שיטת הבלבדיות', שאינם מוכנים, ואולי גם לא מסוגלים, לחלוק על דעה אחרת בלי לפסול אותה".

מעשה, ובהתייחס למה שנכתב עד כה, אשיב בקצרה לתגובות שהופיעו בגליון הקודם.

א. במאמרו של הרב יוסף שלמה מאיר "תורה עם דרך ארץ" - ריבונות התורה על 'דרך ארץ', יש נסיון לרבע את המעגל: אין ויכוח על עליונות התורה ביחס לכל שטחי החיים והמדע והתרבות הכללית בכלל. אבל מהמאמר משתמע שכביכול גם חניכי תועד"א בגרמניה שללו את החיבור שבין לימוד תורה והשכלה כללית - והתיאור הזה, במחילה, אינו נכון. אכן היו גדולי תורה שלאחר שרכשו השכלה חילונית שוב לא חזרו אליה לעולם, כעדות ד"ר יצחק ברויאר ז"ל על אביו הגדול; אבל זו לא היתה הדרך המקובלת על כלל הרבנים מאסכולת תועד"א¹⁶. ק"ו שהחלת עמדה זו גם על ד"ר יצחק ברויאר עצמו רחוקה מהמציאות; כל ימיו הוא עשה שימוש רחב בהשכלתו המשפטית והתרבותית וכלל לא התכחש לה, והדברים ידועים¹⁷.

ב. כמה מהמגיבים ביקרו את דבריי ביחס לרמבמ"ן ורנה"ו, ונמצא גם מי שחבט בי בכעס על שתארתי אותם כצדיקים¹⁸. גם במחאות ראוי לדייק: לא קבעתי שהיו צדיקים - אלא שללתי את הקלות בה מתייגים אותם כרשעים. עתה חוזרים המגיבים ומנופפים בציטוטים מחמירים של כמה מגדולי ישראל כנגד האישים הנ"ל. והנה גם אם נקבל שרוב הרבנים הגדולים נטו נגדם - דבר שכלל אינו מוכח - אין בכך לבטל את דעת החולקים - גדולים אף הם - מפני שאינם מתאימים עם השקפת הכותב¹⁹. מה עוד שבשונה מהלכה, בענייני השקפה אין אומרים "הלכה כפלוני", דבר שהרמב"ם הטעים שלוש פעמים ובהדגשה רבה²⁰.

ג. לפיכך איני מתפעל כלל מדברי הרב יו"ט פורגס לעיל המכתיר את רנה"ו כ'אפיקורוס', ועוד פחות מדברי הרב דויד יצחקי המשווה אותו לטיטוס הרשע(!), ומצפה ממני להתיישר עמו בכך²¹. כבר הזכרתי במאמרי שגאון מפורסם כר' יעקב יוקב עטלינגר בעל "ערוך לנר" מעטר בהסכמה רצופת שבחים את ספרו של רנה"ו "עוללות נפתלי" שנדפס בהמבורג תר"ד כמעט 40 שנה אחר פטירת רנה"ו, ופותח: "לכו וראו מפעלות בארץ אשר פעל ועשה המשורר החוקר והמליץ הנודע

16 ראה מאמרי "לכבודם של רבני אשכנז - על השיכתוב ההיסטורי ביחס לרבנים דוקטורים", שהתפרסם בשנתון המרכז הקהילתי איחוד שיבת ציון אלול תשס"ז ליובל ה-70 של הקהילה.

17 ראה מרדכי ברויאר, "אבי מורי ז"ל", המעין תמוז תשמ"ג עמ' 3 ואילך.

18 קורא מבני ברק, במכתב ארוך למערכת שהועבר לעיוני.

19 "מה שאמרה תורה אחרי רבים להטות אינו מחמת הבירור שהמרובים כיוונו אל הדין האמיתי, אלא שכן גזרה תורה שיהיה הדין כהמרובים, ואף אם המעטים כיוונו אל האמת". ר' שמעון שקופ, שערי יושר, שער ג פ"ד [עמ' קס].

20 "כבר הזכרנו לך כמה פעמים שכל מחלוקת שתהיה בין החכמים ואינה תלויה במעשה אלא קביעת סברה בלבד אין מקום לפסוק הלכה כאחד מהם" (פיה"מ סנהדרין י, ג; ועי' גם שם שבועות א, ד; סוטה ג, ג).

21 "המעין", טבת תשס"ט, עמ' 73 הערה 27.

לשם ותהלה בכל מחנות העברים עד קצוי ארץ כבוד מו"ה נפתלי הירץ ויזל זצ"ל בחבוריו המפוארים מיוסדים על אדני הקבלה ונדברים על יופי המליצה אין בהם נפתל", ולי די בכך²².

ד. הוא הדין ביחס לרמבמ"ן, שאצל כמה מהמגיבים הוא נתפס כ"כולו חייב". מה לעשות ואחרים חלקו על כך? הנה דברים שכתב עליו הראי"ה קוק זצ"ל (שבוודאי אינו זקוק ל"הסכמה" מהמגיבים), המסיים את דבריו הקשים על שפינוזה בזה הלשון: "אמנם מתוך שהיה מזרע ישראל, על כן יש בפנימיות שלו עיקר יסודי, שאחר צרוף מרובה הוא נכנס אל תוך המחנה. המתחיל לצרפו הרמבמ"ן, ולא גמר את תיקונו [ההדגשה שלי - רב"פ]. אבל הבעש"ט צרפו בלא ידיעה את מי הוא מצרף, מפני שלא היה לו צורך למקורו, כי הוא שאב את הידיעה ממקורה הפנימי וצרפה"²³. ואילן הרב פורגס לעיל מבקש לשכנע על פי סברה דמיונית, שכל גדולי ישראל שללו את רמבמ"ן, אבל "במלחמה יש לנצח ולא להיות צודק", ולכן "לו היו גדולי ישראל מתייחסים אישית אל מנדלסון לא היו דבריהם נשמעים אצל אנשי דורם". עם סברות כאלה אין טעם להתווכח; הן משקפות את אופנת התאמת העבר למאוויו של המגיב. ואולם במבט אובייקטיבי מסתבר שהדברים שונים: שלא כבהונגריה, רבים מגדולי ישראל בליטא ובגרמניה שנמנו במאמרי הקודם לא החרומו את "הביאור" אלא עשו בו שימוש לכתחילה, אלא שהמגיבים מבכרים להתעלם מכך²⁴.

22 בנין ציון השלם, מהדורת דבר ירושלים תשס"ב, כרך ב, עמ' שלט. דרך אגב, לא מקובל עלי הסגנון של רד"י, שבהזכירו את גדולי ישראל שציטטו מדברי רנה"ו בספריהם - הוא כותב שהם "נכשלו בו"; התייחסות לשיקול דעתם של גדולי עולם ביניהם המלבי"ם, הנצי"ב, ר' יוסף זכריה שטרן משעוועל, הצדיק רבי יצחק זעקל ה'בעל שם' ממייכלשטאט, הרש"ר הירש ונוספים (ע'י 'בית אהרן וישראל' גל' מז עמ' קמו הע' 26), שחלקם הכירו את רנה"ו אישית, כאל 'כשלו', אינה ראויה.

23 בתוך פנקס "ראשון ליפו" שהוצא בשלמותו ע"י בעז אופן בתוך "קבצים מכתב יד קדשו", א, ירושלים תשס"ו, עמ' קמו [ולא כמהדורת הרב בן ציון כהנא שפירא (ירושלים תשס"ד) שהשמיט קטע זה ונוספים]. אני מודה לרב צבי ישראל טאו שליט"א על הפנייה זו. [הערת עורך: לענ"ד אין מכאן שום ראיה על יחס חיובי של הראי"ה למנדלסון; הראי"ה רק קבע את העובדה שמנדלסון בכתביו התחיל 'לצרף' את דברי שפינוזה, ותו לא: מהכינוי 'רמבמ"ן' למנדלסון ברור שאין ראיה; זה היה כינוי מקובל בזמנו למנדלסון, במקביל לכינוי 'רמ"ד' שבו השתמש גם החת"ס. י"ק.]

24 אוסיף כאן שבעקבות מאמרי הקודם כתב אלי פרופ' יהודה לוי יצ"ו [מחבר הספר "שערי תלמוד תורה", המעוטר במכתב נלבב מבעל "הפני מנחם" זצ"ל] כהאי לישנא: "מו"ר ה"ר יוסף ברויאר ז"ל סיפר לי שסבא שלו (כנראה אביו של ר' שלמה ברויאר) היה משמש כ-"האויס-בחור" [=שמש, עוזר] אצל ר' מרדכי בנעט. פעם ראה את הרב מעיין בביאור של רמ"ד והיה מופתע. אמר לו הרב בנעט: "ראוי הוא לומר עליו 'זכרוננו לברכה'!" [אני מפרסם את הדברים בהסכמתו של פרופ' לוי]. ואף זאת: בתוך רשימותיו המרנינות ביופיו ומפתיעות במקוריותן של הגאון ר' א"א קפלן זצ"ל (לעיל הערה 4) הוא מעיד: "מעשה בזקני, רב גדול במדינת ליטא, צדיק תמים ובעל מידות טובות, בקי נפלא בכל הש"ס ואוהב לשון

ה. וכן הם הדברים ביחס לסטאנוב. אכן רש"ב המבורגר הירבה להוכיח שהאיש נטה לפלג'יט (נגיבה ספרותית), והיו שביקרוהו בחריפות על חידושו, כתביו ואישיותו. אבל גם אצלו התמונה חלקית: רש"ב"ה לא הזכיר למשל את הקונטרס [עם 'מכתב ברכה' מאת הרב שלום יוסף אלישיב שליט"א:] של שר שלום מרזל, חסיד ברסלב צעיר, שיצא להגנת "התורני המופלא כמוהר"ר יצחק מסטאנוב" כנגד "מלאכי חבלה אלו שכתבו עליו דברי פלסתר בכדי לעורר עליו מחלוקת ובלבולים"²⁵.

ו. כאן מקום להוסיף דבר עקרוני: מעמד היהודים שהשתנה במרכז אירופה ומערבה במאה ה-18 (בעקבות היציאה מהגטו) גרר תהליך מהיר ומואץ של התקרבות לסביבה הנוכרית. סימניו הראשונים היו במראה חיצוני (גילוח זקן), בלבוש, בנימוסי ציבור ובמעבר לשון המדינה (גרמנית), ואלה הובילו להתקרבות חברתית ובעקבותיה לריבוי נישואי תערובת²⁶. לשון אחר, לא מנדלסון איתגר את היהדות המסורתית במפגש עם המודרנה; מפגש זה בא לעולם גם בלעדיו. ואולם הוא היה היהודי המפורסם הראשון שכבש מסלול חדש של "יהדות ומודרנה". ובעוד שבמזרח אירופה ובעיקר בהונגריה רווחה התנגדות גורפת לרעיון הסינטיזה ("חדש אסור מן התורה"), משנכבשה המסילה דרכו בה רבים; מהם שהחמיצו (כמקולקלי המשכילים, ובעקבותם הרפורמים) ומהם ששיפרו (כרש"ר הירש בשיטת תועד"א)²⁷. אכן בימינו, בשים לב לתמורות הכבירות שעברו על עמנו (בראשן השואה והקמת המדינה), וכשהמודרנה היא מציאות נתונה המעצבת את אורח החיים של כל בית ישראל בארץ ובגולה - טיעונים מסוג "חדש אסור", גם אם היו מובנים בשעתם, שוב אינם רלוונטיים.

הקודש, שהיה יושב ומעיין בערב שבת בפרשת השבוע מותך חומש בעל תרגום אשכנזי בצרוף ה'באור' הברליני... (בעקבות היראה, עמ' קלט).

25 "קונטרס משיב הרוח... לקיים את המנהג הקדום לומר משיב הרוח ומוריד הגשם בקמץ תחת הגימל", ירושלים תשמ"א, עמ' י-יא. ואע"פ שהתארים המופלגים על מעלת סטאנוב מוזרים גם בעיניי (הכותב סבר כנראה לבטל באמצעותם את התארים "רשע", "כופר" "מין" ועוד שמצד המגנים), ההתנגחות ההדדית מלמדת על זילות התינוגים - לטב או למוטב - שכנגדם התרעתי (אגב, נשמט מרשב"ה המאמר המקיף "על יצחק סטאנוב וחיבורו 'משלי אסף'", שמואל ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 163-186, שגם הוא אינו מחמיא לסטנוב - אבל הוא מאוזן, ומאיר בו גם צדדים חיוביים).

26 ראה באריכות, ח"ה בן ששון, תולדות עם ישראל בעת החדשה, ת"א תשכ"ט, עמ' 66 ואילך. בתהליכים אלה הבחין כבר ר"י עמדין ב"שער הדלק - מוסר נאה לתשעה באב" שבסידורו "בית יעקב", בו התריע כנגד מוד"ע [אופנה] צרפתית של לבוש הנשים, גילוח והשחתת זקן אצל גברים ומעבר לשון המדינה. לכן למרות שצודק הרב פורגס, מנדלסון מת עוד לפני שפרצה המהפכה הצרפתית - מהפכה זו רק האיצה את התהליך שהחל עוד בימיו.

27 ראה פרופ יחזקאל קוטשר, "הצלחה וכשלון בשיטת 'תורה עם דרך ארץ' בארץ ישראל", בתוך: יונה עמנואל (עורך), הרב שמשון רפאל הירש משנתו ושיטתו, ירושלים תשכ"ב, עמ' 235.

על רקע המציאות המסובכת של קיומנו היהודי בדורנו, ובמיוחד לנוכח האתגרים האדירים שמדינת ישראל מעמידה בפני האורתודוקסיה - חינוכיים, כלכליים ושותפות הגורל עם אחינו היושבים בציון - נדרש שידוד מערכות ביחס שבין קידמה ומסורת. ואמנם בשני העשורים האחרונים נשמע יותר ויותר קולה של מנהיגות אחראית בחברה החרדית, המכשירה - גם אם בנסיגות שקטים וזהירים - את הכיוון של "תורה עם דרך ארץ", גם אם מבלי "לקרוא לילד בשמו". כנגד זאת, המגיבים הנכבדים נאחזים בטיעונים מעולם טרום-מודרני, בה בשעה שהם עצמם נטועים עמוק בעולם המודרנה שכנגדו התריע בזמנו החתם סופר²⁸! לדעתי עמדתם תמוהה ופרדוקסלית, וממנה לא תבוא תשועה.

★ ★ ★

אחתום במכתב שבעקבות מאמרי כתב אלי בן משפחתי יצ"ו, תלמיד חכם ונבון דבר, היושב באהלי תורה באחת הישיבות המפורסמות:

דוקא הפעם אני מסכים עם עיקרי טענותיך; כלל לא מנסים להבין ולדייק בתופעות רבות שבהיסטוריה היהודית המודרנית. זה שנים שאני טוען שישנם דמויות שסימנו עליהן X ואחרות שסימנו לידן V. אלא שאני - לא כמוך - יושב בתוך "חוגי המסלפים" ונמנע מלהשיב מלחמת האמת השערה, מתוך החשבון הפשוט שעדיף לי שילדי ונכדי יזדהו עם האמת התורנית וההשקפתית שבתוך כותלי בית המדרש, למרות שתחסר להם הדייקנות ההיסטורית. זהו שורש העניין במשפט אחד!

קרובי אכן קלע למטרה; אולם השאלה האם בדורנו יש בהיעדר "דייקנות היסטורית" ערובה לחינוך איתן - נותרת פתוחה²⁹.

רפאל בנימין פוזן

28 ויעידו על כך המובאות הרבות מתוך ספרי מחקר של "משכילים" שהובאו במאמרי המגיבים. הדבר נכון פי כמה בקהילות חרדיות בגולה, ובכללן "עדת ישורון" שבוושינגטון הייטס, ניו יורק!

29 ובהמשך כתב: "אוסף לך סיפור אודות מנדלסון ששמעתי מאביך ז"ל ואשר בלי ספק גם אתה גדלת אתו, אודות ה"סלון" המפורסם בביתו בברלין, ששם היו מתאספים טובי חוגי הדעות של ברלין, והוא בכניסת השבת היה נעלם לחדר צדדי, מתפלל מעריב ומקדש, וחוזר אל אורחיו. והמסר של אביך ז"ל היה ברור: לא ככה מחנכים ילדים לשמירת שבת!" ואכן אמו"ר ז"ל שסיפר על כך הוסיף ואמר: "נכון שמנדלסון אישית דקדק בשמירת מצוות עד מותו (כמ"ש במאמרי הקודם); אבל אצלנו בפפד"מ תלו את כשלונו בחינוך (היינו את המרת הדת הטרגית של ילדיו) לא בסינטזה שחידש - אלא ב'ווארמקייט' (החמימות היהודית) שלא הנחיל להם: מי שבליל ש"ק ממיר קבלת שבת בביכ"נ וסעודת שבת משפחתית בשיח פילוסופי עם מלומדים גויים, גם אם יקפיד על קלה כחמורה חינוכו לא יצלח".

"ובחנוני נא בזאת" - במעשר או בצדקה?*

בטור יורה דעה הלכות צדקה סי' רמז מובא: "...הדבר בדוק ומנוסה כי בשביל הצדקה שנותן לא יחסר לו, אלא אדרבה תוסיף לו עושר וכבוד... וכתב 'הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי, ובחנוני נא בזאת אמר ה' צבאות אם לא אפתח לכם את ארבות השמים והריקתי לכם ברכה עד בלי די' (מלאכי ג, י), ואמרו חכמים בכל דבר אסור לנסות את ה' חוץ מדבר זה, כדכתיב 'ובחנוני נא בזאת'". והוא על פי הגמ' בתענית ט, א.

מדברי הטור עולה בבירור שמוותר לנסות את ה' דווקא במצוות צדקה. והקשה שם הב"י: "משמע התם דבמעשר דווקא הוא דשרי לנסוי, אבל בשאר צדקה לא!" על מנת ליישב את דברי הטור יש להבין מה הוא 'בית האוצר', ומה טיבו של המעשר עליו מדבר הנביא. מעיון בכתובים מתברר שעוד במשכן בימי יהושע היה 'אוצר' לאחסון הרכוש שהיה שייך לבית ה', כפי שנאמר "וכל כסף וזהב וכלי נחשת וברזל קדש הוא לה', אוצר ה' יבוא" (יהושע ו, יט). בית האוצר לפי זה הוא המחסן של בית ה', והנביא מלאכי דורש מהעם להביא את המעשר לבית האוצר כדי לתרום לבית המקדש שהולך ונבנה מחדש.

אך מה טיבו של 'מעשר' שמובא אל בית ה' ואינו ניתן ללוויים?
נראה שההסבר לכך מפורש בירושלמי (מע"ש פ"ה ה"ה), והוא מקורו של הטור: "בראשונה היה מעשר נעשה לשלושה חלקים, שליש למכרי כהונה ולוויה, ושלש לאוצר, ושלש לעניים ולחברים שהיו בירושלים"². לדעת רוב הפוסקים מן התורה היו עולי הבית השני פטורים ממצוות התלויות בארץ, והמעשר שניתן בזמן שיבת ציון היה קבלה שבני ישראל קבלו על עצמם, לא מדין תורה של תרומות ומעשרות - אלא כנדר וגזרה³, ולא רק לכהנים ולויים. יוצא שבזמן הנביא מלאכי הצטווה העם להביא את המעשרות שקיבל על עצמו לבית האוצר על מנת לחלקם כצדקה גם לעניים ולתלמידי חכמים, ועל זה באה ההבטחה "ובחנוני נא בזאת אמר ה' צבאות אם לא אפתח לכם את ארבות השמים והריקתי לכם ברכה עד בלי די'".

* לע"נ אבי מורי ר' מנחם זאב בן פתחיה אליעזר הכ"מ.

- 1 על פי גדרי ההלכה מעשר דגן ותירוש אינם מובאים בית ה' למרות פסוק מפורש, "והבאתם שמה עלתיכם וזבחיכם ואת מעשרתיכם ואת תרומת ידכם ונדריכם ונדבתיכם ובכרת בקרבכם וצאנכם" (דברים יב, ו), ולכן מקפיד רש"י לפרש את הפסוק "מעשרתיכם - מעשר בהמה ומעשר שני לאכול לפני מן החומה". ראה גם ברמב"ן הבנה נוספת בפשט הפסוק. ועי' פני משה שם הקושר את דברי הירושלמי עם הפסוק במלאכי הנ"ל.
- 2 רמב"ם תרומות פ"א הכ"ו: "התרומה בזמן הזה ואפילו במקום שהחזיקו עולי בבל ואפילו בימי עזרא אינה מן התורה אלא מדבריהן... וכן יראה לי שהוא הדין במעשרות שאין חייבין בזמן הזה אלא מדבריהם כתרומה". ועי' רשב"ם (ב"ב ס, ב) ד"ה במאמרה, שזו קבלה שעם ישראל קיבל על עצמו.

מכאן שאכן ההצעה של הקב"ה שנבחן אותו כביכול אם הוא מקיים את הברכה על נתינת המעשר – היתה מכוונת למעשר שהוא צדקה, וזהו מקורו של הטור שמותר לנסות את ה' לא רק במעשר אלא גם בצדקה.

יקותיאל רוזנפלד

דברי הגרש"ז אוירבך זצ"ל בענין ניכוי צורכי ביתו לענין מעשר הכספים*

אתמול בערב אחרי השיעור¹ אמר לי הרב שלמה זלמן שליט"א שהתפלא קצת על דברי דוד ברוך זצ"ל². הערב הלכתי אחרי העבודה אליו, שהרי לא הבנתי בדיוק את כוונתו, והוא אמר לי שאמנם דברי 'הכנסת הגדולה' אינם ברורים לגמרי, אבל יש סוברים שהכנה"ג בכלל לא דוחה את ניכוי 'צרכי ביתו', אלא רק דוחה אי-הפרשת מעשר מהקדש וניכוי מופרז של צרכי ביתו מהריוח השנתי. וכך הבין גם בעל קיצור שו"ע את דברי הכנה"ג, וגם ב'מסגרת השולחן' על הקיצור שו"ע הבין כך את דברי הכנה"ג – ורק מתרעם על הקולא הגדולה שבדבריו.

נוסף לזה הראה לי הרב שלמה זלמן שליט"א ע"פ ה'ברכי יוסף' שדברי התשובה מתוך כ"י המובאים בכנה"ג מובאים ב'אבקת רוכל' למרן ר' יוסף קארו, אבל הברכי יוסף מסתפק אם זה נכון. וגם הברכי יוסף מביע את דעתו שדברי הכנה"ג אינם ברורים כל כך, כמו שדוד ברוך זצ"ל כתב, ואולי הכנה"ג אינו מסכים להוריד 'צרכי ביתו', כמו שדוד ברוך הבין את דבריו.

- * פסקה מתוך מכתב של ר' יונה עמנואל זצ"ל לאחיו ר' שמואל שיבל"א מר"ח ניסן תשכ"ז. היא מובאת כאן בעקבות מ"ש ב'המעין' הקודם (טבת תשס"ט [מט, ב] עמ' 98) בסקירה על הספר 'אהבת צדקה' מאת ר"א אבידן שליט"א. תודה לר' שמואל עמנואל נ"י על מסירת הדברים. העורך י"ק.
- 1 השיעור השבועי של הגרש"ז זצ"ל בימי ראשון בערב, שר' יונה זצ"ל היה ממשותתפיו הקבועים.
- 2 הגאון ר' ברוך קונשט זצ"ל (הרבניית קונשטט ע"ה היתה אחות אביהם של האחים עמנואל). דבריו, שרק מי שדחוק מאוד בפרנסתו רשאי לנכות את צורכי ביתו מרווחיו בחישוב עבור הפרשת מעשר כספים, פורסמו ב'המעין' גל' ניסן תשכ"ז, שיצא לאור בשבוע ההוא (הם נדפסו לאחרונה כסימן מב בספר 'יענה ברוך', תשובות ופסקים מאת הגר"ב קונשטט זצ"ל, ירושלים תשס"ז; ועי' מ"ש ב'המעין' תשרי תשס"ח [מח, א] עמ' 95-96 ובמ"ש הרב שילה רפאל זצ"ל בשם הגרש"ז זצ"ל ב'המעין' תמוז תשל"ד [יד, ד] עמ' 64).